

HÄÄBUVA KESKLÜÜDI MURDE JÄLGEDEL SUVEL 2012¹

PETAR KEHAYOV, EVA SAAR,
MIINA NORVIK, ANDRES KARJUS

Annotatsioon. Lüüdi keel on üks vähem uuritud ja dokumenteeritud ning samal ajal üks ohustatumaid läänemeresoome keeli. Artikkel esitab ülevaate 2012. aastal kesklüüdi alal toimunud Tartu Ülikooli keeleteadlaste välitööde tulemustest ning on suunatud eelkõige keeleteadlastele, kuid ka ajaloolastele, etnoloogidele ning keelesotsioloogidele. Artikli esimeses osas esitatakse hinnang kesklüüdi murde kõnelejaskonna suuruse kohta tänapäeval. Teine osa sisaldab keeelist analüüsi, mis keskendub hääbuva murde nüüdisaegsele struktuurile – peamiselt fonoloogiale ja morfoloogiale. Toodud andmed täiendavad seniseid teadmisi kesklüüdi murde sisemisest liigendusest. Eraldi tähelepanu pühendatakse ka keelekontakti ilmingutele murdegrammatikas, eelkõige sellistele, mis on teoreetiliselt väljakutsuvad. Artiklis lõpus esitatakse vaadeldava murdeala keelenäiteid.

Võtmesõnad: deskriptiivne keeleteadus, ohustatud keeled, keelekontaktid, keele dokumenteerimine, lüüdi keel, fonoloogia, morfoloogia

1. Lüüdi lingvistilise, geograafilise ja etnilise mõistena

1.1. Lüüdi asustusest ja rahvastikust

Alates Arvid Genetzi artikli „Wepsän pohjoiset etujoukot” ilmumisest (Genetz 1872–1873) on lüüdid mänginud olulist rolli idapoolsete läänemeresoomlaste rahvastiku- ja keeleajaloo rekonstrueerimisel. Juba Genetzi artikli pealkiri viitab asjaolule, et lüüde peeti kaua vepslasteks ning nende

¹ Ekspeditsioon kesklüüdi alale toimus 16.–25.06.2012 ja selles osales neli uurijat Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudist. Täname toetuse eest keeleteaduse, filosoofia ja semiootika doktorikooli, Alexander von Humboldti Fondi ning Haridus- ja Teadusministeeriumi riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu 2010” granti „Keelealased välitööd Eestis ja Loode-Venemaal”. Artikli valmimise käigus saadud abi eest oleme tänulikud Aleksandra Rodionovale, Irma Mullonenile ja kahele anonüümsele retsensendile.

keelt vepsa keele murdeks. Sellest arusaamast loobumine võttis aastakümneid: esmalt lahutati vepsa keelest põhja- ja kesklüüdi murded nende märgatava karjalapärasuse tõttu, alles 1932. aastal lahutas Juho Kujola vepsa keelest ka lõunalüüdi murderühma (Kujola 1932; Turunen 1946: 5).

Vepsa ja lüüdi murrete üksteisest eristamine ei lahendanud siiski veel kuulsat lüüdi küsimust – milline on lüüdi murrete asend läänemeresoome keelte klassifikatsioonis (vt Pahomov 1992, 1995, 2011: 10). Soome keeleteaduslikus traditsioonis on lüüdi murdeid vaadeldud karjala-vepsa segamurderühmana (nt Turunen 1947; Virtaranta 1972), nõukogude ja vene keeleteadus on lugenud lüüdi murded karjala keele osaks (Laanest 1975: 20, 26–27; vt ka Pahomov 2011: 10) ning uuemal ajal on lüüdi murdeid käsitatud iseseisva läänemeresoome keelena (Pahomov 1992, 2011: 10). Edaspidises käsitluses räägime kokkuleppeliselt lüüdi keelest, kuid rõhudes ainult mõiste 'keel' sotsiolingvistilisele tähendusele (kogukonna kommunikatsiooni vahendina) ning pretenderimata seisukohavõtule lüüdi asendi kohta läänemeresoome keelte ja murrete jaotuses.

Tänapäeva lüüdi keele eripära on paljuski tingitud lüüdid eetilise ajaloo keerdkäikudest. Vähemalt XIII sajandini elasid lüüdid praegustel asualadel veel saamid (Pahomov 2011: 12). Lüüdid, kelle esiisad kuulusid vepslaste hulka ja kelle algkodu asus kuskil Laadoga kaguranniku ja Ojati jõe alamjooksu vahel, olid hiljemalt kümnendaks sajandiks hakanud liikuma mööda jõestikke põhja poole. Kolonisatsioon kulges järgmiselt: Sviri jõgi (vn *Свирь*) > Važeni jõgi (vn *Важинка*) > Pühajärvi (vn *Святозеро*) > Šuja jõgi (vn *Шуя*) > Äänisjärv ja sealt edasi mööda väinu Äänisneemele (vn *Заонежье*) (Pahomov 2011: 16; vt ka Mullonen 2008: 170–216). Migreerudes põhja poole, kohtusid lüüdid esiisad Laadoga ja Äänisjärve vahelisel maakitsusel peale saamide ka Aunuse karjalaste eelkäijatega ning hiljem, umbes XIV sajandil ka lõunapoolsete päriskarjalastega (Pahomov 2011: 17).

Need kontaktid, maastiku eripära ja ilmselt ka hiljem vahele kiilunud vene asustus on tinginud kolme lüüdi murderühma eraldumise: põhjalüüdi (Petroskoist põhja pool, enamasti Äänisjärve väinade vahel), kesklüüdi (Petroskoist edelas, Šuja jõe ja tänaseks hüljatud Kaškana küla vahel) ja lõunalüüdi (Kuujärve ümbruses). Põhjalüüdi murde peamiseks kontakt-keelevormiks läänemeresoome keelte poolt on olnud lõunakarjala murre, kesklüüdi murre on sattunud aga tugeva Aunuse karjala keele mõju alla, lõunalüüdi murderühm on kõige vähem karjalastunud ning kõige lähedase vepsa keelele (vt Pahomov 2011: 10).

Arvestades lüüdi asustuse kuju, on lüüdi keele püsimine XXI sajandini lausa mõistatuslik. Lüüdi etnolingvistilisele vitaalsusele on kindlat negatiivset mõju avaldanud nende ajaloolise keeleala piiri pikkuse suhe pindalaga. Tegemist on Tšiili-kujulise maa-alaga, mille pikkus põhjast (Palolampi külast) lõunasse (Kuujärve Paloniemi küalani) on umbes 220 km, kuid mille laius idast läände ei ületa kusagil 30 km (Turunen 1946: 4). Taoline paiknemine on võimaldanud vene asustusel kiiluda lüüdi asustuse vahele, mis omakorda on põhjustanud lüüdi murderühmade üksteisest eemaltriivimise. Uuemal ajal on vene asustuskiil tekkinud piki suuri teid. Selline on näiteks Petroskoi linnast kirdesse minev vene asustuskiil, mis eraldab Šuja alevi ümbruse põhjalüüde ja Viidana külarühma kesklüüde, või Petroskoist kagu suunas teljel Vilga–Matrosõ–Polovina tekkinud vene asustus, mis lahutab Viidana ja Priäžä ümbruse kesklüüde.

Vene asustuse vahelekiilumise ja laienemise üks tagajärgi on olnud lüüdi asustuskeskuste väljalõikamine ülejäänud lüüdi keelealast ja lüüdi keelesaarte sünd. XX sajandi esimesel poolel oli veel alles kaks vene asustusega ümbritsetud lüüdi keelesaart. Üks neist oli Kuujärvest umbes 20 km kirdesse, tänapäeva Leningradi oblasti piiresse jääv Järventakuse keelesaar, kus Aimo Turunen 1943. aastal veel mõningaid lüüdi keele oskajaid kohtas (Turunen 1946: 3–4). Teine, Lohmoioja (ehk Ručja) keelesaar asus 10 km Petroskoist põhja pool. Seal luges Turunen 1944. aastal kokku vaid kuus lüüdi keele oskajat (Turunen 1946: 6). Uuriija jaoks on need saared nagu ajaaknad keele ja rahvastiku maastikku enne vene asunduse tekkimist Laadoga ja Äänisjärve vahelisel maakitsusel.

Vene rahvaloendused ei ole arvestanud lüüde eraldi rahvana ega lüüdi keelt eraldi keelena ja seetõttu on igasugused hinnangud lüüdi keele kõnelejaskonna suuruse kohta ette määratud olema umbkaudsed. Kujola (1932) arvestas Venemaa 1905. aastal ilmunud rahvaloenduse tulemuste põhjal lüüdi koguarvuks 10 697 kõnelejat, neist üle poole moodustasid põhjalüüdid. Aastatel 1963–1966 lüüdi külades keeleainest kogunud Aleksander Barantsev hindas lüüdi kõnelejaskonna suuruseks 6000–7000 inimest (Pahomov 2003). Aastaks 2003 on Miiikul Pahomovi hinnangul lüüdi keele kõnelejate arv vähenenud vähemalt poole võrra (Pahomov 2003), tänapäeval ei ületa see 300–500 piiri (Pahomov 2011: 12).²

² Ühtlasi hindas Pekka Zaikov 2012. aastal Tartu Ülikoolis peetud loengus tänapäeva lüüdi arvu umbes 3000 inimesele (Zaikov 2012). Niisugust lahknevust Pahomovi

Kuna käesolev uurimus keskendub kesklüüdi murdele, tuleks püüda jõuda selgusele kesklüüdi kõnelejate arvu muutumises viimase aasta-saja jooksul. Lähtepunktiks olgu kesklüüdi suuremate külade rahvuslik koosseis Venemaa 1926. aasta rahvaloenduse järgi (vt SNMKA), mis ei eristanud lüüde teistest karjalastest.

Tabel 1. Kesklüüdi suuremate külade rahvuslik koosseis 1926. aastal (SNMKA)³

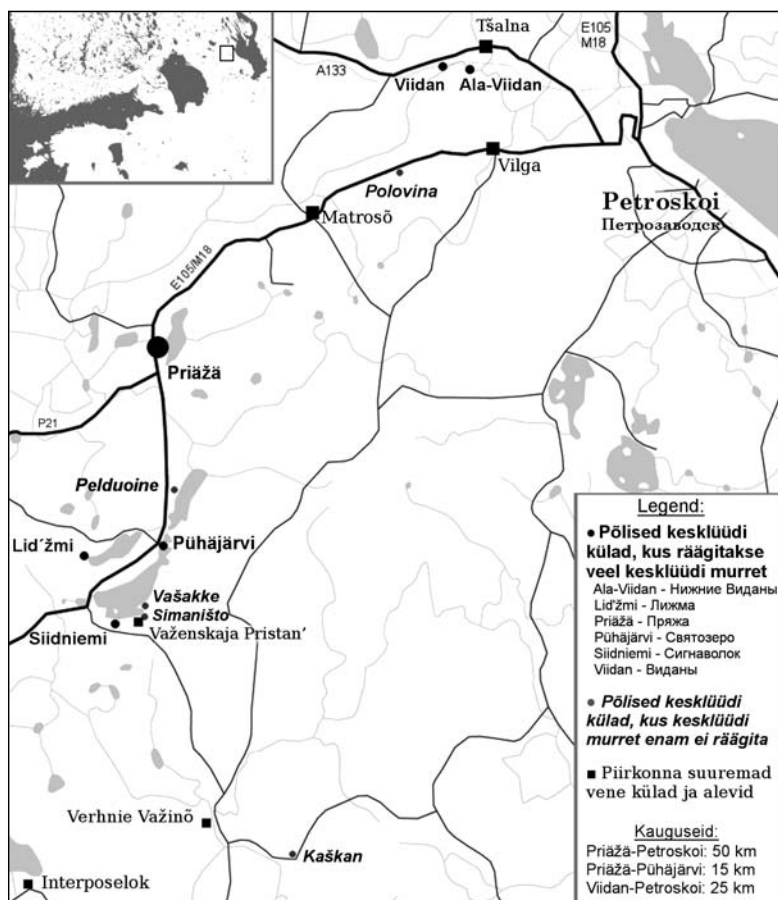
	Karjalasi	Soomlasi	Venelasi	Muid
Viidana külanõukogu				
Üliči	141		14	8
Pogoste	121	7	17	
Alaižagd'	149		2	6
Viáčurd'e	166			
Üläižagd'	105		1	
Teruküla külanõukogu				
Terukülä (Priäžä)	207			
Soavakülä (Priäžä)	137		2	
Keskikülä (Priäžä)	99		6	
Präkkä	103			
Pühäjärve külanõukogu				
Pelduoine	334			
Pühäjärvi	441		43	6
Lid'žmi	153			
Sürdjä	86			
Simaništo külanõukogu				
Simaništo	206		9	
Vašakke	165			
Siidniemi	217			
Kaşkan	321	4	4	

ja Zaikovi hinnangutes saab ilmselt seletada trükiveaga ja mitte tegeliku lahk-
arvamusega.

³ Külad on tabelis ja mujal tekstis esitatud nende lüüdi keelse nimekuju järgi; vene-
keelsed külanimed on toodud allpool 2012. aasta ekspeditsiooni sotsiolingvistilises
ülevaates.

Võib arvata, et ajaloolisel kesklüüdi alal (vt kaart 1) elavatest karjalas-
teks arvatud inimestest on valdav osa just kesklüüdi murde kõnelejad.
Võimalikke sisserännanud Aunuse karjalasi tuleks siiski arvestada vähe-
malt 10%-lise marginaalina. Aunuse karjalaste lahtumise koguarvust
kompenseerib aga tabelis välja toomata väiksemate külade rahvastik, mis
koosnes samuti valdavalt lüüdidest. Jäädes ettevaatlikuks, võime oletada,
et 1926. aastal oma ajaloolisel asualal elavate kesklüüdi murde kõnelejate
arv ulatus vähemalt 2000 inimeseni. Järgmises peatükis toome võrdluseks
ajalooliste kesklüüdi külade lüüdikeelse kogukonna umbkaudse suuruse
tänapäeval.

Kaart 1. Kesklüüdi murdeala

1.2. Kesklüüdi tänapäev: sotsiolingvistikilisi tähelepanekuid

2012. aasta ekspeditsioonil käisime neljas põlises kesklüüdi asulas, kus kesklüüdi murret veel mõningal määral räägitakse: Viidana külas, Priäžä alevis, Pühajärve külas ja Lid'žmi külas (vt kaart 1).

Põhjast lõunasse liikudes on esimene neist Petroskoist 20 km kirdes asuv Viidan (vn *Виданы*), mis koos Ala-Viidanaga (vn *Нижние Виданы*) moodustas varem viiest algupärasest Šuja jõe ääres paiknenud külast koosneva külastu: Pogoste (vn *Погост*), Üliči (vn *Антушевская*), Alaižagd' 'alaots' (vn *Нижние Виданы*), Ülāižagd' 'ülaots' (vn *Кузьминская*) ja Viäčurd'e (vn *Вячурга*) (Mamontova 2002). Tänapäeval on Pogoste, Üliči, Ülāižagd' ja Viäčurd'e sulandunud üheks külaks.

Viidana külarühmast umbes 40 km kagus asub Priäžä alev (vn *Пряжа*), mis on alla neelanud kolm kunagist kesklüüdi küla: Teruküla, Soavaküla ja Keskiküla. Peterburi-Petroskoi tee äärde jääv Priäžä alev on rajooni keskus ja selle elanike arv on 2010. aasta rahvaloenduse andmetel 3675 inimest. Kohalike elanike sõnul alevi ümber paiknevates küldes lüüdi keelt enam ei räägita.

Pühajärve küla (vn *Святозеро*) asub 15 km Priäžäst lõuna pool samanimelise järve ääres. Tänapäeval on Pühajärve küla kesklüüdi ajaloolisel alal paiknevatest küladest ilmselt kõige suurema lüüdi keele rääkijate arvuga.⁴ Küla on Karjala olude kohta üsna rahvarohke (1000–1400 elanikku). Sinna rajatud loomakasvatussuhoosi tõttu on ta endasse koondanud ka ümbruskonna külade elanikke. Pühajärvest ja kahest väiksemast järvest koosneva järvistu ümbrus on ajaloo vältel olnud kesklüüdi alal kõige tihedama asustusega piirkond. Sinna on kuulunud sellised lüüdi külad nagu Simaništo (vn *Симаништо*), Siidniemi (vn *Сигнаволок*), Kuare ~ Kuara (vn *Кара*), Vašakke (vn *Вашаково*), Pelduoine (vn *Пелдожа*), Lahta (vn *Лакта*), Nirikka (vn *Нирка*), Palatesd'ärvi (vn *Палатоозеро*), Prokku (vn *Прокка*), Hedotišto (vn *Плоскозеро*), Sürdjä (vn *Сюрьга*) ja Tšarniemi (vn *Чарнаволок*). Pühajärve küla lüüdid sõnul on nimetatud külad tänapäeval kas täiesti tühjad või asustatud vaid suvel ja lüüdi keele kõnelejaid neis enam ei leidu. Nimekirja kuulub ka Lid'žmi (vn *Лижма*) küla, kus meiegi käisime, kuna kuulsime, et üks lüüdikeelne perekond elab seal aasta ringi ning suveks kolib sinna veel paar sealtkandist pärit lüüdi.

⁴ Selles külas on ka varem eesti keeleteadlasi käinud. Pühajärvelane VS meenutas, et tema juures käis Tartu Ülikooli karjala keele õppejõud ja uurija Kene Noormägi.

Peale mainitud kesklüüdi asulate käisime ka Pühajärvest umbes 20 km lõunas paiknevas, pärast sõda rajatud vene külas Verhnie Važinõs (lüüdi *Vuažñend'ogi*), kuhu on kolinud lüüde sellest seitse kilomeetrit kagupool asuvast, tänaseks tühjaks jäänud Kaškana külast (vn *Каишканы*).

1.2.1. Kõnelejate arv

Tabelis 2 anname umbkaudse hinnangu ajaloolisel kesklüüdi alal elava kesklüüdi murde kõnelejaskonna suurusele. See hinnang põhineb meie küsitletud kesklüüdi murde kõnelejate andmebaasis olevatel nimedel (vt tabeli 2 teine veerg). Tuleb siiski märkida, et kuigi püüdsime igas asulas sotsiaalseid võrgustikke hästi kindlaks teha (küsides alati sugulaste ja teiste sama asula lüüdi keelt kõnelevate inimeste nimesid), on võimalik, et mõni kesklüüdi murde rääkija ei tulnud meie küsitletutele meelde (eriti tõenäoline on see rahvarohkes Priäžä alevis).

Peale selle tuleb arvestada ka nende kesklüüdidega, kes elavad küll ajaloolisel kesklüüdi alal, kuid vene külades. Viimaseid on kahte tüüpi: juba sajandeid tagasi tekkinud vene asulad või nõukogude kollektiivmajanduse algusaegadel tekkinud asulad, nagu Verhnie Važinõ. Kuna me ei käinud sellistes asulates nagu Matrosõ, Važenskaja Pristañ ja Interposelok, ei julge me teha järeldusi seal elavate kesklüüdi murde kõnelejate arvu kohta. Võib ainult arvata, et võõras keskkonnas on lüüdi keel ununenud kiiremini kui mujal ja selle kõnelejaid on nendes asulates tänapäeval vaid mõni üksik. Verhnie Važinõs leidsime kaks kesklüüdi murde rääkijat; peale selle saime teada, et Matrosõ küla vanadekodus elab üks Viidanast pärit lüüd.

Et jõuda tegelikkusele võimalikult lähedase kesklüüdi murde kõnelejate arvuni, lugesime kokku Svetlana Kovaleva ja Aleksandra Rodionova sotsiolingvistilises uurimuses (2011: 129–132) toodud keelejuhtide nimekirjas nimetatud inimesed, kes on pärit kesklüüdi alalt ja elavad veel seal, kuid keda ei ole meie keelejuhtide nimekirjas.⁵ Asjakohased numbrid on esitatud tabeli 2 kolmandas veerus; liites teise ja kolmanda veeru numbrid, saime kõnelejate koguarvu, mis on tegelikkusele ilmselt suhteliselt lähedal. Hoolimata meie Pühajärve informantide tõdemusest, et Siidniemes lüüdi keelt enam ei räägita, on Kovaleva ja Rodionova keelejuhtide hulgas

⁵ S. Kovaleva ja A. Rodionova (2011: 129–132) ei märgi alati informantide keelt, kuid nimekirjas esinevate inimeste emakeel täpsustati isiklikus kirjavahetuses Rodionovaga.

neli Siidniemes elavat lüüdi (Kovaleva ja Rodionova andmed põhinevad aastatel 2009–2011 tehtud välitöödel).

Tabel 2. Teadaolevate kesklüüdi murde kõnelejate arv põlistes kesklüüdi asulates⁶

Asula ⁶	TÜ 2012. aasta ekspeditsioon	Kovaleva ja Rodionova ekspeditsioonid	Kokku
Ajaloolised lüüdi külad			
Viidana külarühm	10		10
Priäžä	11	12	23
Pühajärvi	17	9	26
Lid'žmi	5	1	6
Siidniemi		4	4
Vene külad			
Verhnie Važinõ	2		2
Matrosõ	1		1
Kokku	46	26	72

Kuigi toodud arvud on kindlasti puudulikud, võib üsna suure kindlusega öelda, et 2012. aastal ei ületa ajaloolisel kesklüüdi murde alal elavate kesklüüdi kõnelejate arv sadat inimest.⁷ Kui tahaksime arvutada kesklüüdi arvu kogu maailmas, tuleks arvestada ka väljaspool kesklüüdi ala elavate kesklüüdidena, eelkõige nendega, kes elavad linnades (Petroskois, Aunuses ja Peterburis), ning nendega, kes on rännanud Soome.

1.2.2. Keelejuhid

Ekspeditsioonil intervjuerisime 17 kesklüüdi murde kõnelejat. Peale Viidanast, Priäžast, Pühajärvest ja Lid'žmist pärit keelejuhtide oli nende hulgas ka Pelduoise, Palatesd'ärve, Prokku ja Kaškana külades sündinud inimesi. Hiljuti ilmunud Kuujärve murdekogumikus oletab Miikul

⁶ Mõned informandid elavad suvel ühes asulas ja ülejäänud aja teises; nende elukoht on märgitud küsitlusaja järgi.

⁷ Seda veendumust jagab ka Venemaa Teaduste Akadeemia Karjala Teaduskeskuse professor Irma Mullonen (isiklik informatsioon).

Pahomov, et Kaškana murrak on välja surnud (Pahomov 2011: 10). Me leidsime kolm Kaškanast pärit lüüdikeelset inimest (kaks neist elavad Verhnie Vazinõs ja üks Lid'žmis), kellest kahte ka küsitlesime. Näiteks suvel Lid'žmis ja talvel Pühäjärves elav AM rääkis meile väga sujuvas keeles Kaškana minevikust: külapidudest, lastemängudest ja palgiparvetamisest Važeni jõel.

Meie keelejuhid esindasid eri astmeid keelesurma kontiinumil (vt Dorian 1977; Campbell, Muntzel 1989; Sasse 1992). Nende hulgas oli *soravaid rääkijaid* (ingl *fluent speakers*); *unustajaid* (ingl *forgetters*) ehk kõnelejaid, kes on keeleomandamise perioodil saanud piisava sisendi ja on kunagi olnud soravad rääkijad, kuid kes väheste kommunikatsioonivõimaluste tõttu peavad kulutama palju energiat, et meenutada sõnu, moodustada lauseid ning siduda neid narratiiviks; *poolkõnelejaid* (ingl *semi-speakers*), kelle kokkupuude lüüdi keelega sisendkeelena on olnud ebapiisav ja kelle keeleoskus on seetõttu puudulik; ning *mäletajaid* (ingl *rememberers*), kes suudavad meenutada ainult isoleeritud fraase. Kõige noorem murde rääkija oli viiekümnendates eluaastates Pühäjärve elanik LM, keda võib iseloomustada poolkõnelejana.

1.2.3. Murde hääbumist põhjustavad tegurid ja keelelised hoiakud tänapäeval

Kesklüüdi murde hääbumine on geograafiliste, majanduslike, demograafiliste ja ajalooliste tegurite koosmõju.

Geograafiliste tegurite seas on ehk otsustavaim Petroskoi linna lähedus.⁸ Alal on rohkesti Petroskoi elanike suvilaid ning seetõttu kasvab sealsete külade elanikkond suvel märgatavalt. Olulisemad Petroskoisse viivad maanteed asuvad kesklüüdi alal: lääne-ida suunas Soomest tulev Helsinki–Lappeenranta–Petroskoi maantee ja lõuna-põhja suunas Peterburi–Petroskoi–Murmanski maantee. Oma ligipääsetavuse tõttu on kesklüüdi piirkond lüüdi asustuse nõrgim lüli, samas kui lõunalüüdi asustus jääb suurtest teedest kõrvale ja põhjalüüdi külad asuvad raskesti ligipääsetavate Äänisjärve väinade vahel. Paradoksaalsel kombel on suured maanteed toimunud pigem kesklüüdi asustuskeskuste vaheliste ühenduste lõhestajana. Keelejuhtidega vesteldes jäi mulje, et Priäžä–Pühäjärve lüüdi mentaalsel

⁸ Tähelepanuväärselt tähendab kesklüüdi murdes sõna *lidne* ilma atribuudita ühemõtteliselt Petroskoid.

kaardil Viidana põlislüüdi külarühma justkui ei eksisteeri. Selles on süüdi see, et kuigi Priäžä ja Viidana vahel on linnulennult umbes vaid 30 km, puudub nende vahel otsetee ning sõita tuleb sinna suure ringiga Petroskoi äärelinna kaudu.

Majanduslike tegurite hulgast võib esile tõsta kesklüüdi piirkonna suhteliselt suure industrialiseerituse. See puudutab eelkõige Viidana ümbrust ning Priäžä alevit oma väiketööstusega. Viidana külarühm kuulub Tšalna–Petroskoi–Šuja tööstuspiirkonda, kuhu kuulub üks Karjala Vabariigi omaaegseid suurimaid metsamajandeid, Šuja–Viidana *lespromhoz*. Ainult mõne kilomeetri kaugusel Viidana külarühmast on suur sõjaväelennubaas, mille hävituslennukite harjutusi saime jälgida keelejuhtide hoovidest. Viidana piirkonna tööstusmaastikku kujundab ka Soome (Joensuu) – Petroskoi raudtee, mis on andnud tööd ka lüüdidele. Viidana elanik AK teenis eluaeg leiba raudteetöölisena ning meie üllatuseks suutis ta oma erialast üsna soravalt ka lüüdi keeles rääkida.

Üks traditsiooniline tegevusala, mis varem kesklüüdi asustusi omavahel ning kesklüüde lõuna- ja põhjalüüdidega sidus, oli palgiparvetamine Važeni ja Šuja jõel. Kaškanast pärit AR ja AM mäletasid hästi, kuidas Kaškana ja põhjapoolseima lõunalüüdi küla Metšuoñiemi vahel palki parvetamas (*splavnois*) käidi; AM oli isegi parvetajana töötanud. Kuigi neid külasid lahutab ligi 30 km laiune metsavöönd, hoiti *splavnoi*'s sõlmitud suhteid üleval teineteist pühade ja pulmade ajal külastades. Vahemaast hoolimata (samuti umbes 30 km) käisid kaškanalased tihedalt läbi ka oma kesklüüdi hõimukaaslastega Pühäjärve ümbrusest; AM lausus meile järgmise tšastuška, kus võrreldakse Simaništo ja Kaškana poisse.

*kaškanan_d'o kujoižed on kurgeližed aidaižed
kaškanan_d'o brihaižil on satinaižet paidaižed
simaništon brihaižil kujoižed on kivi_kives kiñdi
simaništon brihaižed on ribu_ribus kiñdi*

‘Kaškana õuedel on ju kaunistatud aiakesed,
Kaškana noormeestel on ju satiinist särgikesed.
Simaništo noormeestel teed on kivi kivis kinni,
Simaništo noormehed on kalts kaltsus kinni.’

Kesklüüdi külade hääbumises on suurt rolli mänginud nende lähedusse kerkinud sovhoosikeskused ja tööstusasulad. Viidana lähedale ehitati metsamajandi keskusena Tšalna asula, kuhu tuli elama venelasi ning

peamiselt USAst 1930. aastatel Venemaale emigreerunud soomlasi. Važenskaja Pristañi ehitamine mõjus lähedal asuvale Simaništo külale laastavalt, Verhnie Važinõ metsapunkti ehitamisel oli Kaškana külale samasugune mõju ning Priäžä alev neelas alla Teruküla, Soavaküla ja Keskiküla. Sovhoosi- ja kolhoosiasulate rajamine mitte olemasolevatesse küladesse, vaid mõni kilomeeter nendest eemale põhjustas kesklüüdide massilise kolimise uutesse keskustesse, mille tagajärjel said neist samasugused sisserännanud nagu kaugetest Nõukogudemaa nurkadest tulnud inimestest. Oma kodukülast paari kilomeetri kaugusel elavad siseimmigrandid ei tundnud enam suurt vajadust oma emakeelt lastele edasi anda. Tänapäeva kesklüüde saab iseloomustada tööstuslik-põllumajandusliku eluviisi ja maailmatunnetusega alevielanikena, kes kuuluvad 260 000 elanikuga Petroskoi majanduslikku ja sotsiaalsesse orbiiti.

Karjala Vabariik on kogu nõukogude ajal olnud sisserändemaa, kuhu on tulnud suurel hulgal inimesi Lõuna-Venemaalt, Valgevenest, Ukrainast ja Tatarstanist. Teine demograafiline tegur, mille mõju kesklüüdi keelele on olnud salakavalam kui Nõukogude Liidu sisene (sunnitud või vabatahtlik) immigratsioon lõunast, on kontakt soome ja Aunuse karjala keelega. Aunuse karjala keeleala jääb kesklüüdi murdealast läände. Vieljärve ja Säämäjärve ümbruse rahvarikkad Aunuse karjala külad on peale teist maailmasõda toinud rohkem industrialiseeritud Priäžä alevit ja Viidana-Tšalna piirkonda Aunuse päritolu sisserändajatega. Selle tulemusena elab tänapäeval Priäžä alevis rohkem Aunuse karjala kui lüüdikeelseid inimesi. Oma lühikeste visiitide jooksul õnnestus meil kohata juba aastakümneid Viidanas ja Pühajärves elavaid Aunuse karjala keele rääkijaid. Näiteks Viidanas õpetab lastele karjala keelt Nuosjärvelt (vn *Крошинозеро*) pärit Aunuse karjalasest lasteaiapäetaja.⁹ Selle kõige tagajärg on kesklüüdi murde nivelleerumine Aunuse karjala keele poole. Kõige enam on seda tunda Priäžä alevis, mida saab tänapäeval käsitada segakeelse alana.

Olulisi mõjureid kesklüüdi murde jätkusuutlikkusele saab otsida ka piirkonna XX sajandi ajaloost. Üks selline on Soome okupatsioon aastatel 1941–1944. Ida-Karjala vallutamine soomlaste poolt säästis palju inimelusid (eelkõige näljasurmast evakuaatsioonioludes), kuid keelelises mõttes oli selle mõju pigem negatiivne. Jätkusõja lõpus läks osa kesklüüde taganeva Soome armeega Soome ja kaotas nõnda kontakti oma

⁹ Miiikul Pahomov (2003) märgib, et emakeele asemel võõraste karjala murrete õpetamine lüüdi koolides on sagedane nähtus.

keelekeskkonnaga. Olulisemad tagajärjed olid aga asjaolul, et lüüdi lapsed õppisid kolm aastat lähisugukeelses koolis. Soome koolis käinud keelejuhid kasutavad erisõnavara ja soomekeelseid väljendeid, mis omakorda lööb sassi nende kesklüüdi murde süsteemi. Seda trendi on võimendanud soome keele soosimine sõjajärgsetel aastatel, eriti Karjala-Soome NSV ajal (1940–1956).

Kui Soome okupatsioon oli keelele ohtlik, siis evakuatsioon oli eluohutlik. Enamik meie keelejuhtidest oli sõja-aastatel evakuatsioonis Sise-Venemaal. Paljud pühäjärvelased ja priäžälased sattusid Arhangelski oblastisse, viidanalasi viidi Baškiiriasse (osa ka Komi ANSV-sse) ning kaškanalasi Kirovi oblastisse. Evakuatsioonis tehti rasket füüsilist tööd ja kannatati pidevat nälga, mille tagajärjel oli suremus suur, eriti väikelaste seas. Tähelepanuväärne on see, et meie keelejuhtide hulgas ei olnud inimesi, kes oleks sündinud aastatel 1935–1941. Ilmekas näide toimunu kohta on 1933. aastal sündinud Viidana elaniku VP saatus. Tema pere evakueeriti Baškiiriasse, evakuatsiooni üleelanuna tuli neil sõja lõpus tagasiteel veeta mõni kuu Karjala Vabariigis Segeži linna lähedal. Seal surid nälga noorem vend ja õde, meie keelejuht ise pääses näljasurmast üle noatera.

Lõpuks esitame mõned tähelepanekud kesklüüdide keelehoiakute ja maailmavaatelise tausta kohta. Kesklüüdide maailmatunnetuses mängib ristiusk väiksemat rolli kui lõunapoolsetel läänemeresoome õigeusklikel rahvastel (nagu setudel, vadjalastel ja isuritel). Pühasenurgad, mis Petserimaal ja Ingerimaal on peaaegu kohustuslikud, on kesklüüdi alal väga haruldane nähtus. Sama haruldane on kirikus käimine, sest nõukogude ajal hävitati peaaegu kõigi meie nähtud külade kirikud.

Ühtlasi ei ole võimalik täheldada, et keele säilimise aste korreleeruks religioossusega või traditsioonilise maailmapildiga. Me kohtasime ideelistest kommunistidest keelejuhte, kes olid nõukogude ajal töötanud vastutusrikastel ametikohtadel ja reisinud palju Nõukogude Liidus, kuid kelle keel oli hästi säilinud ning kes olid head informandid ka traditsioonilistes eluvaldkondades, nagu toiduvalmistamine või külapähad. Näiteks Pühäjärves elav VS oli olnud asula parteiorganisatsiooni sekretär ja reisinud töö tõttu palju, kuid sellest hoolimata oli ta üks paremaid keeleoskajaid. Priäža keelejuht MT oli aastakümneid töötanud sovhoosidirektorina ja olnud üle neljasaja eri rahvusest inimese ülemuseks.

Kesklüüdi murde üldine staatus on madal. Näiteks Viidanas elavad naabrid AK ja NP, kes meiega rääkisid lüüdi keeles, suhtlevad omavahel

üksnes vene keeles. Kõnekas on asjaolu, et kui palusime kesklüüdi informantidel oma keeles midagi laulda, siis laulsid nad tavaliselt Aunuse karjala või soome keeles. Ometi võis vanema põlvkonna hulgast leida inimesi, kes oma keelt väärtustavad, nagu näiteks VS Pühajärvest. Kui ütlesime, et meile väideti, et Pühajärve külas ei ole enam lüüde järel, lausus tema järgmised sõnad.

kuib eij_ole / minä olen täs minä / minut suatih i täs minä kuonen / Pühärves // muamo_da_i tātto ol'dih karjalaižet / vot / da_i mina olen / i_minä ainos pagižemme vot / ida hot' тулоу / müö ainos pagižemme l'üdiks //

'Kuidas ei ole? Mina olen. Siin mind saadi ja siin ma suren, Pühajärves. Ema ja isa olid karjalased, vot ja mina olen. Ja mina, me räägime alati lüüdi keelt. Vot Ida kui tuleb, me alati räägime lüüdi keelt.'

kuib eij_ole l'üdikkästä / l'üdik_oma kielt ei_sua unohtai //

'Kuidas ei ole lüüde? Lüüd oma keelt ei saa unustada!'

2. Keelelisi märkmeid kesklüüdi murdealalt

Kesklüüdi murde (tänapäevase olukorra) kirjeldamisel lähtume Turuneni (1946) pakutud lüüdi murdeala sisemisest liigendusest, mis jagab kesklüüdi murde kolmeks murrakuks: Viidan põhjas, Teru-Priäžä¹⁰ keskel ja Pühajärvi lõunas (kuhu paigutuvad kõik murrakud Pelduoise ja Kaškana vahel). Et Pühajärves on (uuemaid) muutusi, mis puuduvad lähedal asuvate Lid'žmi ja Kaškana külade keelejuhtidel, siis toome oma käsitluses selle piirkonna välja neljandana.¹¹ Ekspeditsioonil kogutud keeleainestik võimaldab rohkemate või vähemate erijoonte alusel eristada kesklüüdi murde sees nelja piirkonna keelt: 1) Kaškana (Ka) ja Lid'žmi (Li), 2) Pühajärvi (Pü), 3) Priäžä (Pr) ja 4) Viidana (Vi).

Selleks, et anda tänapäeva kesklüüdi murdest kompaktsem ülevaade, keskendume murdele iseloomulikele joontele ühelt poolt nende säilimise seisukohast keele hääbumise staadiumis, teisalt aga oleme registreerinud

¹⁰ Kuigi tänapäeval pole võimalik eristada Teru-Priäžä ja Soava-Priäžä keelekasutust, on varem seda tehtud (vt Turunen 1946: 26–30).

¹¹ Pekka Zaikovi uurimus „Verb karjala keeles“ hõlmab muu hulgas lüüdi murdeid, seejuures jagab autor lüüdi keele nelja murderühma: põhjalüüdi, kesklüüdi, lõunalüüdi (Pühajärve ümbrus) ja Kuujärvi (михайловский диалект) (vt Zaikov 2000: 19–29).

mitmeid kesklüüdi murdes toimuvaid muutusi ja uuendusi, millele varasemates keele kirjeldustes viited puuduvad. Samuti vaatleme naabruses kõneldavate läänemeresoome keelte ja murrete ning vene keele kontakti ilminguid.

Peatüki lõpus esitame nimetatud piirkondade kohta tekstinäiteid, mis on valitud ekspeditsioonil kogutud materjalide seast.

2.1. Kesklüüdi murdejoonte säilimine ja muutumine

2.1.1. Konsonantism

Lüüdi keele ajaloolist kuulumist algvepsast võrsunud keelte hulka saab täheldada eelkõige konsonantismis (Pahomov 2011: 10).

Kesklüüdi (ja lüüdi üldiselt) **astmevaheldus** piirneb kvantitatiivse klusiilide astmevaheldusega, nt (Ka-Li, AM¹²) *aitte* : *aitan* 'ait : aida'. Muudel juhtudel ei ole silbi kinnisus kvantitatiivset ega kvalitatiivset opositsiooni põhjustanud (Turunen 1946: 111–136; Kettunen 1960: 22–23), nt (Li-Pr, IT) *halgod* 'halud (küttepuud)'; (Ka-Li, AM) *andetti* 'anti'; (Pr, MT) *rindal* 'vastas'; (Pü, VS) *elgen'di* 'taipas, sai aru'; (Vi, VS) *l'ähten* 'lähen'. Üks kõigile lüüdi murretele ühine joon, mis on omane ka vepsa keelele, kuid mida Aunuse karjala keeles üldiselt ei leidu, on vokaalidevaheliste üksikkluusiilide *-g-*, *-b-* ja *-d-* esinemine kinnise silbi alguses (Turunen 1946: 25), nt (Li-Pr, IT) *veded* 'veed'; (Ka-Li, AM) *regen* 'reel, saaniga'; (Pr, MT) *lugen* 'loen'; (Pü, VK) *mägel* 'mäel'; (Vi, VS) *poigad* 'poisid'. Priäžä murrakus, kus võiks eeldada Aunuse karjala keele mõjul ulatuslikumat astmevaheldust, domineerivad samuti astmevahelduseta vormid, nt (Pr, AG) *itken* 'nutan', *tahton* 'tahan'; (Pr, KV) *peldod* 'põllud', *kandetti* 'kandsid'. Nende kõrval võis samadelt informantidelt kuulda vaid üksikuid nõrgaastmelisi vorme, nt (Pr, AG) *hevol* 'hobusel, hobusega', *külvein* 'ujusin' (vrd Viidana *külben* 'ujun'). Aunuse karjala mõjuks saab pidada liikvida ja palataalkluusiili ühendi astmevahelduse näidet (Pr, AG) *jallai* 'jalgsi' (vt Itkonen 1971: 158).

Viidana murrakus täheldasime isikuliste asesõnade vormides nõrka astet, nt (Vi, VS) *meijänj külä* 'meie küla'. Asesõnade nõrgaastmelisi

¹² Sulgudes on kõigepealt esitatud piirkonna lühend, mis kandi keelt näide esindab (sidekriipsuga ühendatud piirkondade korral tähistab esimene keelejuhi sünnikohta, teine praegust elukohta), seejärel on toodud keelejuhi initialsid.

vorme on Turunen (1946: 117) pidanud omaseks Soava-Priäzä murrakule ja kõigile naabruses kõneldavatele Aunuse karjala murretele, *meid'en*-tüüp aga iseloomustab põhjalüüdi murret ja Lohmoioja murrakut. Meie andmestikus on näiteid *meid'en*-tüüpi asesõnade tarvituse kohta siiski ka kesklüüdi murde lõunapoolses osas, seejuures on asesõnade teise silbi vokaal piirkonniti erinev, vrd (Li-Pr, IT) *meid'en küläspiäi* 'meie külast', *heid'en küläs* 'nende külas' (samalt keelejuhilt registreerisime ka ühe nõrgaastmelise vormi *meijen*) ja (Pü, VS ja VK) *meid'an* 'meie'.

Nagu naabruses kõneldavatele murretele on ka lüüdi keelele iseloomulik **heliliste üksikkonsonantide, palatalisatsiooni ning afrikaatide** rohkus: (Ka-Li, AM) *ruaduo*i 'töötas', *kui linduine leñdin* 'lendasin nagu linnukene', *tšilahaized* 'nõgesed'; (Li-Pr, IT) *mañd'žuoid* 'maasikad'; (Pü, VK) *pagiži* 'rääkis'; (Pr, KV) *pühärve tšupus* 'Pühajärve kandis', *lind'žoi* 'lillakas, linnumari'; (Vi, NP) *nägin* 'nägin'; (Vi, VS) *neitšukkaiñe* 'neiu'.

Kesklüüdi murdes on **muutus *ti > si** verbide minevikuvormides üldiselt tundmata. Siinkohal eristub Viidana keelekasutus teiste vaadeldavate kesklüüdi murrakute omast, sarnanedes pigem põhjalüüdi murdega. Näiteks vormid *ruadoin* 'töötasin', *ruadoi* 'töötas' on tarvitusel Lidžmis, Pühajärves ja Priäzäs, Viidanas aga esinevad vastavalt *ruažin* 'töötasin', *ruaži* 'töötas', samuti *tiezi* 'teadis', *elgenzin* 'sain aru'. Tugevaastmeline vorm *ruad(u)oin* on tegelikult tavaline nii lõuna-, kesk- kui ka põhjalüüdi murdes. Kujola (vt LmS: 366–367) registreerib nõrgaastmelise vormi *ruožin* ainult Nuomoilas, mis jääb põhjalüüdi alale, Viidanast mitte väga kaugemale. Samas Viidana kohta esitab ta vormi *ruaduo*in. Seega on võimalik, et nähtus on hiljuti levinud Nuomoilast Viidana kanti.

Nii lüüdi keeles kui ka põhja- ja osalt keskvepsa murdes, aga ka Aunuse karjala keeles on **sõnaalguline j** muutunud *d'*-ks (Turunen 1946: 318): (Li-Pr, IT) *d'änöid* 'jäneseid'; (Ka-Li, AM) *d'angai* 'jalgsi', *d'uoksin* 'jooksin'; (Pü, IS) *d'alges voinad* 'peale sõda'; (Pü, VS) *d'oga kezä* 'iga suvi', (Pü, VK) *d'ügei* 'raske', *d'ärvelle* 'järvele'; (Vi, VS) *sinne d'äin* 'jäin sinna', *d'ätetti* 'jäeti'. Muutusele on allunud ka vene laenud, nt (Pü, VS) *d'orššit* 'kiisad' < vn *эпу*. Siiski saab täheldada teatavat ebajärjekindlust. Meie keelejuhtide kõnes kipub *d'* ja *j*-i esinemus varieeruma ennekõike järvi-lõpulistest kohanimes, sagedane on kadu (vrd Turunen 1946: 318): (Li-Pr, IT) *a mama oli palatesd'ärves* 'ema oli Palatesjärvest', *paltožjärven külä* 'Palatesjärve küla'; (Ka-Li, AM) *noužjärven nuožarven*

da 'Nuošjärve, Nuošjärve, jaa (taga)', *poige vaśśa el'ä pühärvez* 'poeg Vasja elab Pühäjärves'.

Informantide kõnest leidub näiteid **muutuse** *j > d'* kohta ka **sõna keskel** konsonandi järel, nt *rj > rd'*: (Li-Pr, IT) *mard'ah kääüdi* 'marjul käidi'; (Pü, VK) *sürd'äs* 'Sürjäs'; (Pr, MT) *mard'oņke* 'marjadega'; (Pr, KV) *kird'oi* 'Kirjak (lehma nimi)'. Hääbuvaaid keeli iseloomustab analoogiaseaduse suurenenud roll morfofonoloogias (Sasse 1992: 66, 71), nii on ootamatu *j > d'* asendus *l-i* järel (Ka-Li, AM) SgP *hel'd'ä* 'nelja' seletatav *rj > rd'* asenduse analoogiaga. Sellises positsioonis on Turuneni (1946: 322) andmetel ootuspärane pigem *lj > ll'*, mida ka meie keelejuhid üldiselt kasutavad, nt (Pü, VS) *vel'len kodis* 'venna kodus'. Huvitavat võrdlusmaterjali pakub aga vepsa keel, kus osalt on toimunud muutus *j > g* ning idavepsa murdest on üles tähendatud ka muutust *lj > lg*, nt *vel'ged* 'vennad' (vt Tunkelo 1946: 476).

Kogutud materjalist ilmneb, et kõigile kesklüüdi piirkondadele on omane metatees **häälikuühendis nh**: (Pü, VS) *vahnembi* 'vanem', (Ka-Li, AM; Pr, MT) *vahnin* 'vanim'; (Vi, VS) *vahna* 'vana'.

***eta-noomenite** ainsuse nimetava käände vormi lõpus on kesklüüdi murdes *-ei* (Turunen 1946: 27): (Ka-Li, AM) *levei* 'lai'; (Pü, VK) *d'ügei* 'raske'; (Pü, IS) *kibei* 'valus'. Ülejäänud paradigmas on **-eta* säilinud: (Li-Pr, IT) SgAd *oigedal kädel* 'paremat kätt'; (Ka-Li, AM) *korgedad* 'kõrged'; (Pü, VS) *d'äredät* 'paksud', *valgedad vīnad* 'valget viina'. Siinkohal eristub aga sama tüüpi sõnade vormistik Priäžä keelejuhil, kes tarvitab Aunuse karjala päraseid vorme: (Pr, KV) SgP *d'äreidü* 'paksu', *d'ügeidü* 'rasket (tööd)', aga ka *vangiedu* 'valget', *sogied važad* 'sõgedad vasikad'.

2.1.2. Vokalism

Kui konsonantismis kohtab pigem vepsapärasusi, siis vokalismis on märgata enam ühisjooni Aunuse karjala keelega. Näiteks on nii lüüdi kui ka Aunuse karjala keelele iseloomulik diftongi esinemine rõhulises silbis algupärase pika *ā, ē, ō* ja *ō* asemel, vrd *mua ~ muo* vs. vepsa *ma* 'maa' (Kettunen 1960: 25).

Kõigile lüüdi murretele, samuti Aunuse karjala ning vepsa keelele on iseloomulik **diftongide ai, ui, oi** teise komponendi kadu *š* (*ž*) ees sõna esimeses silbis, kui järgnev silp algab klusiiliga (Turunen 1950: 35–37),

nt (Ka-Li, AM) *kūštošt vuotta* 'kuuteist aastat'; (Li-Pr, IT) *muštan* 'mäletan'; (Pü, VK) *ei ni meidän daže buabod muštettu* 'isegi meie vanaemad ei mäletanud'; (Vi, VS) *paštoi leibäd* 'küpsetas leiba'. Lüüdi murretele eriomane joon on aga *u-*, *i-* ja *ü-*alguliste **trifongide** esinemine *i-lõpuliste* diftongide asemel (Turunen 1950: 42–45). Selle kohta kogusime mitmeid näiteid: (Ka-Li, AM) *ruaduo* 'töötas', *süöimme* 'sõime', *suain* 'sain'; (Li-Pr, IT) *lontsapiäi* 'Olonetsi poole'; (Pü, VS) *kanuoid* 'kanu'. Siinkohal saame kinnitada Turuneni tähelepanekut, mille järgi nimetatud joont ei kohta Soava-Priäzäs – trifonge ei registreerinud me ühegi Priäzä keelejuhi kõnest.

Vaadeldaval lüüdi keelealal on säilinud **vokaalharmonia**, kuigi selle puhul saab täheldada mõningast ebajärjekindlust. Nimetatud joone poolest paigutub keelekuju Aunuse karjala (kus vokaalharmonia on järjekindel) ja vepsa keele (kus vokaalharmonia puudub, v.a *ä*-harmonia) vahele. Meie keelejuhtidest esineb vokaalharmoniat rohkem Pühajärve ja Priäzä piirkonna inimestel, nt (Pü, VS) *a tämä vähäste tännepiä on* 'aga see on natuke siiapoole'; (Pr, KV) *minä en nähnu* 'mina ei näinud'. Ometi leidub neiski piirkondades varieeruvust, nt Pühajärve keelenäites (vt osa 2.2.3.1) esineb sõna *kirik* nii kujul *kirikkö*, *kirikko* kui ka *kirik*. Priäzäs elava Lid'žmist pärit keelejuhi kõnest võib tuua järgmised näited: (Li-Pr, IT) *l'üd'ikkoi* ~ *l'üd'ikköi* 'lüüdid', *lähtedä* ~ *lähtedä* 'lähevad'. Kõige sagedamini tuleb ebajärjekindlus vokaalharmonia puhul esile Viidana keelejuhtide kõnes, nt (Vi, VS) *a tädä ei ni pidä sanoda* 'aga seda ei pea jutustama', *mina elan* 'mina elan', (Vi, NP) *müö emme nähnu* 'me ei näinud', *a nügü hi kedä ei ole ni keda* 'aga nüüd ei ole kedagi, kedagi', *tšalna* ~ *tšälna*. Selgub, et sarnane oli olukord ka aastakümneid varem: Turunen (1946: 29–30) märgib, et vähem ulatuslik vokaalharmonia on üks tunnusjooni, mis lähendab Viidana murrakut Nuomoila omale ja sedakaudu põhjalüüdi murdele.

Kahe- ja enamasilbiliste noomenite lõpul on nominatiivis ja konsonanttüveliste sõnade ainsuse partitiivis toimunud **muutus a, ä > e**, seda juhul, kui eelmine silp on pikk (vt ka Turunen 1950: 157–158). Nimetatud noomenite ülejäänud paradigmas *a* säilib. Näiteks (Ka-Li, AM) *aitte* 'ait', vrd *aitan* 'aida'; (Pü, VS, MV) *hukke* 'hunt', *poige* 'poeg'; (Vi, VS) *tädä lohte* 'seda lõhet', *kolmašte* 'kolmandat', *üheksa laste* 'üheksa last'; (Vi, NP) *vahne* 'vana', *hüvä ilme* 'ilus ilm'. Sama muutus on aset leidnud ka hilistes vene laensõnades, nt (Ka-Li, AM) *pl'emja-nnikke* (< *племянник*)

'vennapoeg', vrd *pl'e-mjannikkad* 'vennapojad'; (Pü, VK; Vi, VS; Vi, NP) *vunukke* (< *внук*) 'lapselaps', *vunukkad* 'lapselapsed'; (Vi, VS) *rybakke* (< *рыбак*) 'kalamees', *klūbe* (< *клуб*) 'klubi', *rogoste* (< *рогость*) 'kirikuküla'.

Priäžä keelejuhtidel enamasti ning Pühajärve keelejuhtidel mõnevõrra harvem esineb selles positsioonis mõnikord ka Aunuse karjala pärane **a**, **ä** > **u**, **ü** nt (Pü, VK) *aittu* 'ait'; (Pü, IS) *päivu paštou* 'päike paistab'; (Pr, KV) *kolmattu* 'kolmandat'. Kõnealust muutust on Turunen (1946: 37) ja Virtaranta (1972: 21) tähendanud ennekõike kesklüüdi Soava-Priäžä murrakus, seega on Aunuse mõju tänapäeval laiinenud. Üks vorm, mille kaudu muutus **a**, **ä** > **u**, **ü** on levimas kogu kesklüüdi alale, on Aunuse karjala pärane essiiv: (Pü, VS) *bohatannu* 'rikkana'; (Vi, VS) *bugalterannu* 'raamatupidajana'.

Vaadeldava sõnalõpulisel vokaali varieerumist on kesklüüdi alal ohttrasti. Näiteks sõna *vuozu* 'aasta' ainsuse partitiivis on esindatud nii algupärane (Vi) *vuotta*, (Li, Ka, Pü, Vi) *e*-line *vuotte*, Aunuse karjala tüüpi (Pr, KV) *vuottu* ning redutseerunud lõppvokaaliga (Pü, VK) *vuottâ*. Nagu vokaalharmoonia peegeldab ka kesklüüdi lõppvokaali varieerumine murde positsiooni Aunuse karjala ja vepsa keele vahel. Aunuse karjala lõppvokaalide *u* ja *ü* tekkimise ühe võimalusena on Itkonen (1971: 172–173) kirjeldanud vepsapäraste redutseerunud lõppvokaalide *-â ja -ä* korvamist täisvokaalidega *u*, *ü*.

Kesklüüdi murdele on omane **lõpukadu** mitmel puhul (vt lisaks Turunen 1950: 155–156; Kettunen 1960: 24). Järgnevalt mõned näited:

1) lõpukadu nii ainsuse kui ka mitmuse **partitiivis**: (Ka-Li, AM) *kaksi poigad kolme tüdärd* 'kaks poega, kolm tütart'; (Li-Pr, IT) *meil oli pereh viš henged* 'meil oli pere – viis inimest'. Viidana informandid kasutavad aga kõrvuti lõpukaoliste partitiivivormidega neid vorme, kus partitiivi lõpp on säilinud: vrd nt (Vi, VS) *aigad* 'aega', *d'oged* 'jõge', aga samas *püüti kalada* 'püüti kala'.

2) lõpukadu kohakäänetes **inessiivis, elatiivis, adessiivis ja ablatiivis** (Laanest 1975: 103–106; elatiivi ja ablatiivi kohta vt ka osa 2.1.3): (Ka-Li, AM) SgIn *lid'nas* 'linnas'; SgEl *minä itše olen kaškanas* 'mina ise olen Kaškanast', SgAd *ehtal* 'õhtul', PlAd *heboil* 'hobusega', SgAbl *mujalpiäi* 'mujalt'; (Pü, VS) SgAd *rindal* 'vastast'; (Pü, PK) SgEl *evakua-tsias* '(tulime) evakuatsioonist'. Siinkohal eristub meie materjalis teistest taas Viidana murrak, kus lõpukaoliste vormide kõrval tuleb esile

ka lõpukaota vorme (eriti adessiivis) ja redutseerunud vokaaliga lõppe: (Vi, VS) SgIn *kod'is* 'kodus', SgAd *тамалла* 'emal', *миллэ* 'minul', *тоížеллэ* 'teisel'.

e on labialiseerunud (kunagise) labiaalkonsonandi ees kindla kõneviisi ja potentsiaali ainsuse 3. isikus nii soome idamurretes, karjala, vepsa kui ka isuri keeles (Laanest 1975: 82), vepsa keeles isikulõpu labiaalkonsonant aga säilib (*-*pi* > -*b*). Kogutud keelenäidete hulgas on juhtumeid, kus *e* on labialiseerunud ning esineb lühikese või pika vokaalina, nt (Ka-Li, AM) *tänne dorog lähtö* 'sinna tee läheb'; (Li-Pr, IT) PotSg3 *lähtenõ* 'võib-olla läheb'; (Pr, KV) *kitkö пелдолоил* 'rohib põldudel'. Sagedane on Aunuse karjala pärane moodustusviis, kus tüvevokaali *e* asemel esineb ainsuse 3. isiku vormides diftong *ou*, *öü* (vt ka Zaikov 2000: 48–49): (Li-Pr, IT) PotSg3 *lähtenõ* ~ *lähtenou* 'võib-olla läheb'; (Pü, VS) IndPrSg3 *туллу* 'tuleb', *иткөу* 'nutab', *ажелу* 'sõidab', *пиһал пименөү* 'õues pimeneb'; (Vi, VS) *mänou* 'läheb', *lienou* 'leeb, on (tulevikus)'.

2.1.3. Tähelepanekuid morfoloogia kohta

Komitatiivi väljendatakse sekundaarse käändega, mis on arenenud genitiivi lõpule -*n* liitunud postpositsioonist *kerä*, nt (Li-Pr, IT) *vo:jenneidenjke* 'sõjameestega', *poiganjke* 'pojaga'; (Pü, VK) *ei kenenjke* 'mitte kellegagi'; (Pr, KV) *jumalajjke* 'jumalaga, hüvasti'; (Vi, VS) *küzi puolejke vuotte* 'kuus ja pool aastat'; (Vi, NP) *lehmiñke* 'lehmadega'. Kõnealune käändelõpp on lähtunud vepsa keelest (vepsa *kerdal* 'kaasas' > *ke*, murdeti leiduvad ka -*kel*, -*ked*, -*ken*) ning levinud peale lüüdi murrete ka Aunuse karjala keeles (Kettunen 1960: 46). Sel teel moodustunud formatiivi on üles tähendatud ka Tveri ja Novgorodi oblasti karjala keele murrakutest. Seal on algkujuna esitatud *кералла* ning -*nke* kõrval täheldatud vorme -*nkelä*, -*nelä* (Palmeos 1962: 37; vt ka Laanest 1975: 110). Ka kesklüüdi murdealal võib täheldada varieeruvust. Ennekõike Pühajärve keelejuhtide kõnест on leida postpositsioonilist konstruktsiooni: (Pü, VS) *kartoffeñ ker* 'kartulitega'; (Pü, VK) *minä heidenj kerä ainos karjalaks pagizñin* 'mina nendega ainult karjala keeles rääkisin'. Teistest piirkondadest märkisime üles *keu-*, *kel-*lõpulist komitatiivi: (Li-Pr, IT) *verkkoloidenjkeu* 'võrkudega', *veneheidenjkel* 'paatidega', *a kezäl suolatah sovanjkel* 'suvel (või) soolatakse riietega (riidetükkidega)'; (Ka-Li, AM) *paperjoškañkel* 'paberiga'; (Vi, VS) *sinuñkel* 'sinuga', *hänenjkel* 'temaga'.

Sarnasusi lüüdi ja vepsa keele vahel on Turunen (1946: 87) tähendanud **elatiivi** kasutuses: tavapärase on lisada sekundaarne käändelõpp, mis on kujunenud suunda märkivast postpositsioonist (vepsa *pāi, pā, pai*). Taolist moodustusviisi kohtab vähem Pühajärve ja Soava-Priäzä murdes, rohkem on seda põhjapoolsemates murretes ja Kuujärve murdes, milles on muidu ka kõige enam vepsapärasusi (Turunen 1946: 87). Meie Pühajärve keelejuhtide kõnest jääb silma see, et elatiivi puhul on varieeruvust ka praegu, seda ühe keelejuhi kõneski. Sealjuures on varieeruvust nii käändelõpu valikus kui ka selle foneetilises kujus (sama on tähendanud Turunen 1946: 87; vt ka tekstikatket osast 2.2.3.2): (Li-Pr, IT) *a mama oli palatesd'ärves .. se oli meijen güläspiäi viis kilomedrid* 'aga ema oli Palatesjärvest .. see oli meie külast viis kilomeetrit'; (Pü, VK) *püterispiäi* 'Peterburist', *oblastispiä* 'oblastist'; (Pü, VS) *lidnaspäi / lidnast tai püterist* 'linnast, linnast ehk Peterburist'.

Nagu elatiivist, moodustatakse postpositsiooniline kääne ka ablatiivist, ent selle kohta napib kogutud keelematerjalis näiteid: (Ka-Li, AM) SgAbl *da i mujalpiäi sīd oli rahvas* 'ja ka mujalt siis oli rahvast'.

Muu hulgas oleme üles tähendanud **instruktiivivorme**. Esineb nii *n*-lõpuga kui ka *n*-lõputa instruktiiv. Ka Turunen (1946: 282) toob välja asjaolu, et leidub üksikuid *n*-i kaoga vorme. Instruktiivi mõlemad moodustusviisid on tänapäevalgi lüüdi keelejuhtide kõnes rohkelt kasutusel: (Ka-Li, AM) *haugoin lämmädän* 'halgudega (puudega) kütan'; (Li-Pr, IT) *viidei* 'viiekesi', *seitsemīn lapšin oli vīžin lapšin oli* '(kellel) seitse last oli, (kel) viis last oli'; (Pü, VS) *dāže kaksin lehmin pid'ettih* 'isegi kahe lehma kaupa peeti'; (Pü, VK) *d'algai astuimme lidnaspäi* 'jala astusime linnast'.

Omadussõnade keskvõrde tunnuseks on *-mb(i)*. Kogutud keeleandmestiku varal võib öelda, et sõnalõpuline *i* on järjekindlalt kadunud enne kõike Lidžmi taustaga keelejuhi kõnes, vrd nt (Li-Pr, IT) *külmemb* 'külmem'; (Ka-VV¹³, AR) *nuorembi* 'noorem', (Pü, VS; Pr, KV) *vahnembi* 'vanem', *enāmbi* 'rohkem'. Võrdluskäändena esineb 1) partitiiv, nt (Ka-VV, AR) *kolme vuotte minud nuorembi* 'minust kolm aastat noorem'; (Pü, VK) *ühksad vuotta on hän nuorembi minut* 'ta on minust üheksa aastat noorem'; (Pü, VS) *enambi ka kolmedkümnenkahte oli utšenikad* 'rohkem kui kolmkümmend kaks oli õpilasi'; (Vi, VS) *a toine vahnembi on tädä* 'aga teine on temast vanem'; 2) ablatiiv, nt (Pr, KV) *vahnen*

¹³ VV = Verhnie Važinõ.

minulda 'minust vanem'; 3) elatiiv (koos sekundaarse käändelõpuga), nt (Vi, VS) *hän on siga vahnembi meijan roduspia* 'ta on seal kõige vanem meie suguvõsast'. Omakeelse võrdlussidesõna *ka* 'kui' kõrval võidakse tarvitada vene toorlaenu *tšem* (< vn *чем* 'kui'), nt (Pü, VS) *kalat ljubin enämbä tšem lihat* 'kala armastan rohkem kui liha'.

Ülivõrde kohta on näiteid nii analüütilisest kui ka sünteetilisest moodustusest: (Li-Pr, IT) *no kaikie subbimb pereh oli viis hejged* 'kõige väiksem pere oli viis inimest'; (Vi, VS) *mina olen kaikkid vahnem nügü* 'mina olen nüüd kõige vanem'; (Ka-Li, AM) *kaikkis paras* 'kõigist parim'; (Pr, MT) *vahnin iz mužikois* 'meestest vanim'.

Kuigi kesklüüdi murderühma sees näib sageli võimalik vastandus Pühajärvi ja Priäžä vs. Viidan, on võimalik ka Pühajärve murde eristumine teistest. Pühajärve erijooneks on peetud näiteks *i*-lõpulisi **infinitiivivorme**, mis tulevad esile *a-* ja *ä*-tüveliste verbide puhul (Turunen 1946: 119). Turunen märgib, et *i*-lisi infinitiivivorme ei leidu muudes lüüdi murretes ega ka teistes sugulaskeeltes. Seda joont võib pidada kõige püsivamaks ja see eristab Pühajärve murrakat kõige ilmekamalt muudest kesklüüdi murrakutest. Pühajärvest pärit keelejuhtide kõnest registreerisime järgmised näited: (Pü, VK) *eläi* 'elada', *maksai* 'maksta', *vedäi* 'vedada'; (Pü, VS) *oŋgittai* 'õngitseda', *unohtai* 'unustada'. Ülejäänud murdealal on tarvitusel infinitiivivormid lõpuga *-ta, -tä, (-da, -dä)*: (Ka-Li, AM) *d'uosta* 'joosta', *mändä* 'minna'; (Vi, VS) *ostada* 'osta', *pidäü heid süöttä da juotta da lüpsädä i sinne ajada* 'tuleb neid sööta ja joota ja lüpsata ja sinna ajada'.

Siirdudes verbi juurde võib täheldada, et kesklüüdi murre erineb vahe- tus naabruses kõneldavast Aunuse karjala keelest **mitmuse 1. ja 2. isiku pöördelõppude** poolest, mis kesklüüdi murdes moodustatakse *-(m)me ja -tte* abil: *pagižemme* 'räägime', *keräzimme* 'korjasime', *tahtoizime* 'tahaksime', *ruadoitte* 'töötasite'. Aunuses ning selle mõjul ka Soava-Priäžäs on Turuneni (1950: 161) andmetel kasutusel *-mmo, -tto*. Priäžäs sündinud ja kasvanud keelejuhil, kes abiellus Kindahale (Aunuse küla) ja elas seal enne Priäžässe tagasipöördumist 36 aastat, ilmneb Aunuse karjala keele mõju mitmuse 1. isiku pöördelõppude kasutuses: ta tarvitab vaheldumisi vorme *olette* ja *olette*, samas on huvitav, et mitmuse 2. isiku vormid on järjekindlalt lüüdi pärased: *olette* 'olete', *ruadoitte* 'töötasite', *nägitte* 'näгите'. Mõnevõrra ootamatu oli sama nähtus Pühajärves elava, oma keele eripärast väga teadliku Aunuse karjalase keelepruugis – mitmuse 1. isiku vormides kasutas ta järjekindlalt lõppu *-mmo*, mitmuse 2. isiku vorm aga

esines tal lüüdi pärasena kujul *-tte*, nt *ruavoitte* 'töötasite'. Siiski leidis ka põliste pühajärvelaste kõnes kohati *mno*-lõpulisid vorme, nt (Pü, VS) *stroimmo* ~ *stroimme* 'ehitasime'.

Tingiv kõneviis on tänapäevalgi väga elav. Tuleb esile näiteid nii oleviku- kui ka perfektivormide kohta (sh *nu*-elemendiga moodustatud perfektist), nii sünteetilisest kui ka analüütilisest moodustusest: (Vi, VS) KndPr *sanozin* 'ütlesin'; (Pr, AG) IpsKndPr *stobj händä koirat süödäis* 'et teda koerad sööksid'; (Pü, VS) *eslib hügü oldaiž sukset minä andaižin omal vunukkal* 'kui mul oleksid praegu suusad, ma annaksin need oma lapselapsele', IpsKndPf *oldanuiž* 'olnuks'; (Pü, VK) KndPf *voinuiž ajai* 'võinuks sõita', KndPfNg *müö emme tulnuiž* 'me ei tulnuks'; (Pü, VS) KndPf *oi minut keran olnuiž süönü* 'oi mind oleks ka ära süönud'. *nu*-line konditsionaali perfekt on vepsa, lüüdi ja Aunuse karjala ühisjoon (Kettunen 1960: 21).

Käskiva kõneviisi ainsuse 2. isiku vorm on markeerimata, nt (Pr, KV) *sano* 'ütle', *ištu* 'istu', *kaššo* 'vaata'. Mitmuse 2. isiku lõpp on *-gat*, *-gät* (*-kkat*, *-kkät*). See on joon, mis lähendab lüüdi murdeid vepsa keelele (Laanest 1975: 153, 170; Zaikov 2000: 200; Zaiceva 2002: 133–134). Seejuures esitab Pekka Zaikov Pühajärve keelenäidetes mitmuse 2. isiku vormid säilinud lõppvokaaliga, nt *andagatte* 'andke', *kaččogatte tänne* 'vaadake siia' jne (Zaikov 2000: 200). Meil õnnestus registreerida vaid vepsapärase moodustusega vorme, nt (Pü, VK) *sanoŋtih što elägät te täs* 'õeldi, et elage teie siin'; (Pü, VS) *d'ogat* 'jooge'; (Pr, KV) *menğät* 'minge'; (Vi, VS) *menğät opastukkat edelleh* 'minge õppige edasi'.

Potentsiaal (tunnus *-ne-*) on tegevuse võimalikkust ja tõenäosust väljendav kõneviis, mis osas Karjala murretes on võrdlemisi tavaline, vepsa keeles esineb aga harva (Laanest 1975: 155). Märkisime informantidelt üles mitmeid potentsiaali näiteid, mis tähendab, et selle joone poolest on kesklüüdi murre lähemal karjala keelele kui vepsa keelele. Ka Zaikovi (2000) uurimuses leidub mitmeid potentsiaali näiteid kesklüüdi murdealalt. Kõige sagedamini esineb seda peamiselt tuleviku koopulana käituva *liettä*-verbi osana (Sg3 *lienou*), nt (Vi, VS) *vīskūmmen kūzi vuotte lienou täl vuodel* '56 aastat täitub sel aastal', ent on ka teisi näiteid, nagu (Vi, NP) *i müö bol'se ne lähtenemme* 'ja meie rohkem ei lähe (tõenäoliselt)'. Mitmel korral võis täheldada potentsiaalivormi kasutamist tingimuslauses, nt (Li-Pr, IT) *lähtenõ / no lähtenou ka minä lähten sid häneḡker kahtē*

'kui tema läheb, no läheb, siis mina ka lähen temaga kahekesi'. Taolised potentsiaalivormi sisaldavad tingimuslauseid on tavalised ka karjala ning vepsa keeles (Forsberg 2003: 148; Kettunen 1943: 470).

Läänemeresoome keelte silmapaistvamaid iseärasusi on eri muutevormidega **eitusverb** (Laanest 1975: 158), mis enamikus läänemeresoome keeltes paikneb põhiverbi ees. Erandiks on võru ja setu keeleala Kagu-Eestis (vt nt Iva 2007: 102), vepsa keel (Zaiceva 2002: 75), aga ka meie käidud lüüdi ja Aunuse karjala keeleala (vt ka Zaikov 2000: 138–142). Läänemeresoome keeltes suhteliselt harva esinevast tagaeitusest leidub näiteid kõigis kesklüüdi piirkondades ja pea kõikide meie poolt küsitletud informantide kõnes, nt (Pü, VK) *hän kestänü ei* 'ta ei pidanud vastu'; (Pr, KV) *kat'so älä* 'ära vaata', mis on ühtlasi näide imperatiivi tagaeituse kohta (vt ka osa 2.2.4). Seejuures saab täheldada, et tagaeitust kasutatakse eriti topelteituse konstruksioonis, mis sisaldab ka vene eituspartiklit (vt *ni* verbi < vn *he* 'ei'): (Vi, VS) *ni midä onnu ei / tulimme kod'it palettih ni mida ole ei* 'midagi ei olnud, tulime, majad põletati maha, midagi ei ole'; ning siis, kui eitusele langeb lausefookus (st eitamist tahetakse eriti rõhutada): (Ka-Li, AM) *a kelle sano uskota ei što karjalaks opastetti* 'aga kellele öelda, need ei usu, et karjala keeles õpetati'.

Kesklüüdi murdes moodustatakse **verbi refleksiivseid vorme** selliselt, et refleksiivne liide lisatakse verbi isikulõpule (*pezemös* 'pesin ennast'), seevastu põhjalüüdi murdes lisatakse refleksiivne liide otse verbitüvele (*pezezen* 'pesen ennast') (Turunen 1946: 28). Meie keelejuhtide kõnes esineb mitmel juhul verb 'sündima' refleksiivsena kujul *rodimuos* ~ *rodimmos* 'sündisin'. Huvitav on see, et kesklüüdi alale jäävas Viidanäs sündinud ja kogu elu seal elanud keelejuhil esineb põhjalüüdi pärane moodustus, nt *rodizuin* 'sündisin'. See võib olla veel üks joon, mis on jäänud Turunenil märkamata ja mille poolest Viidana murrak sarnaneb põhjalüüdi murdega. Kesklüüdi murde sarnast refleksiivsete vormide moodustust on Elena Bogdanova (2003) täheldanud ka Aunuse karjala keeles, mida kinnitab meie registreeritud Aunuse karjala keelejuhi lause *kindahaz rod'immos i Kindahaz kazvoin* 'Kindahas sündisin ja Kindahas kasvasin'.

Vepsa keelega ühine joon on **inhoatiivne (tegevuse algust märkiv) verbisufiks -škanden/-škaden**. Seejuures vormi *-škanden* on peetud oma-seks lõuna- ja kesklüüdi murretele ning vormi *-škaden* põhjalüüdi murretele (Turunen 1946: 236, vt ka Virtaranta 1972: 25). Meie keelejuhtidest kasutas sufiksit (ootuspäraselt *škanden*-kujulisena) vaid üks Pühäjärvest

pärit keelejuht ning sedagi vaid lauses *no sanotah što itše vrode palaškanzi / no ambut'fi da kaik palaškanzi* 'no öeldakse, et ise hakkas põlema, no tulistati ja kõik hakkas põlema'. Seega ei tule esile ühtegi näidet selle kohta, kus *škanden-/škaden*-sufiks tähistaks tegevuse algust tulevikus, nagu *lugeškan demme* 'hakkame lugema', *ruadaškan den* 'hakkan töötama' (vt Turunen 1946: 25, 236), või saaks koguni tulevikutõlgenduse, nagu vepsa keeles võimalik (vt Kettunen 1960: 24–25). Üks vaadeldava tuletussufiksi harva esinemise põhjuseid võib olla see, et on kaks verbi, mille abil on samuti võimalik algust tähistada: *zavod'ida* ja *rubeta*. Üldiselt tarvitab üks inimene nii üht kui ka teist verbi, nt (Pü, VS) *sorok pjätoil vuodel zavod'īn opastuta tehnikumah* '1945. aastal hakkasin õppima tehnikumis'; *kirikko rubetah stroim mah* 'kirikut hakatakse ehitama'. Kas ja kuidas sufiksi *-škanden/-škaden* kasutusala on kokku tõmbunud ning millal tarvitatakse verbe *zavod'ida* ja *rubeta*, vajab siiski edasist uurimist.

Kuigi tulevikulise tegevuse algust väljendavad üldiselt verbid *zavod'ida* ja *rubeta*, osutuvad kõige huvitavamaks **tuleviku väljendamisel** verbid *liettä* ja *rod'ida/rod'izetta*. Esimese neist saab tagasi viia vanale soome-ugri tüvele, mis läänemeresoome algkeeles on ilmselt esinenud kujul **lē-*. Tavaliselt on seda tüve seostatud tulevikuliste ja modaalsete tähendustega (Majtinskaja 1973). Pühajärve keelejuhid kasutasid seda paaril korral, kuid üksnes koos interrogatiivpronoomeniga indefiniitses liitasesõnas: (Pü, VK) *konz lienne¹⁴ ammui se jo oli ülen ammui* 'kunagi ammu see juba oli, väga ammu'; Lid'žmist pärit Priäžä keelejuht tarvitas seda korra kesksõnatarindis, väljendades kahtlust (ta kahtles, mis aastal ta Priäžasse elama tuli): (Li-Pr, IT) *sorok pjätoil vuodel lienen tulnu* '45. aastal vist tulin'. Enim tuleb esile näiteid verbi *liettä* kasutuse kohta Viidana keelejuhtide kõnes, kus sel on muuhulgas täita tuleviku koopula funktsioon, nt (Vi, VS) *seitsemänkümnen kūzi jo lienou* 'saab juba 76'; (Vi, NP) *kons klubnikad liettah varmihet* 'millal maasikad saavad valmis?', *mit'fe ilma huomen lienou* 'missugune ilm homme tuleb?'.¹⁴

Verb *rod'ida/rod'izetta* 'sündima' on aga vene laen (< *родиться* 'sündima'), mis on tuleviku väljendusvahendiks hakanud kujunema ka Aunuse karjala keeles (vt nt Tauli 1966; Metslang 1996). Kesklüüdi murdes leidub seda verbi mitmes funktsioonis: nii oma algses tähenduses, tuleviku koopulana kui ka liitpredikaadi koosseisus (vt alljärgnevaid

¹⁴ Vrd vene *когда-нибудь*.

näitelauseid), üksnes Viidana keelejuhtidelt ei leia näiteid verbi *rod'ida/rod'izetta* esialgsest tähendusest kaugenemise kohta.

'sündima': (Vi, VS) *dā / vīdanan külās rodizuin* 'jaa, Viidana külās sündisin'; (Pü, VK) *muamo oli tās rod'inu* 'ema oli siin sündinud'

tuleviku koopula: (Ka-Li, AM) *huomei minä rodimmos kod'is* 'homme ma olen kodus'; (Pü, VS) *sih rod'ih kirikkö* 'sinna tuleb kirik'; (Li-Pr, IT) *jäl i void rodih hüivād* 'jälle võid saavad head'

liitpredikaadi osa: (Pü, VS) *rod'i hüivä kons kai rod'i azuttu* 'on hästi, kui kõik on tehtud'

Eeltoodut arvesse võttes võib väita, et Viidanale on omane *liettä* ning muudele murrakutele pigem *rod'ida/rod'izetta*. Siinkohal saab Viidana murraku puhul taas tõmmata paralleele põhjalüüdi murretega: ka näiteks Kujolal esineb rohkesti põhjalüüdi *liettä*-vorme (vt LmS 1944), kuid puuduvad vastavad näited Pühajärvest ja Liđžmist. Verbi *rod'ida/rod'izetta* kasutamine tuleviku väljendamiseks on aga ühisjoon muude kesklüüdi murrakute (v.a Viidana) ja Aunuse karjala murrakute vahel.

2.1.4. Kontaktkeelte mõju kesklüüdi murdele

Kesklüüdi murde kõnelejad on elanud pikka aega vähemusena venelaste ja Aunuse karjalaste seas. See on jätnud oma jälje ka lüüdi keelde. Järgnevalt toome siiski vaid mõned ilmekamad näited.

Kuna nii naabrite kui ka nooremate sugulastega suheldes kasutatakse igapäevaelus vene keelt, on ennekõike tunda **vene keele mõju**. Kõige silmatorkavam on see sõnavaras. Sageli pruugitakse venekeelsena kümnest suuremaid arvsõnu. Hea näide selle kohta on (Pü, VK) *minul [---] rod'ih vošemsjat' nel' vuottā* 'ma saan 84-aastaseks'. Näites (Pü, VS) *tvatsat vtarovo ijunija voina zavod'i* '22. juunil algas sõda' on aga kogu määrsõnafraas venekeelne.

Kuigi tuleb ette juhtumeid, kus vene toorlaene kasutatakse koos venekeelse muutevormiga, nt (Pü, VK) *tās minut krestil'i* (vrd vn *крестили* 'ristiti') 'siin mind ristiti', domineerib siiski omakeelne morfoloogia, seda ka toorlaenude puhul, nt (Li-Pr, IT) *rjžikkoi sobirā-itt'i* 'riisikaid korjati', *ut'si-tel'nitsan'ke l'ähtime* 'õpetajaga läksime'. Tihti aga rakendatakse omakeelset morfoloogiat vene malli kohaselt, näiteks lauselõigus (Vi, NP) *i russkijat külät i karelskijat* 'nii vene kui ka

karjala külad' kasutatakse omakeelset mitmuse tunnust -t, kuid vene nimisõnafraasi reeglite kohaselt: läänemeresoome omastavalise täiendi asemel kasutab kõneleja venepärasest adjektiivatribuuti, mis ühildub põhisõnaga arvus.

Võib märgata, et sõna rõhk kipub laenude puhul siiski järgima omakeelset mudelit (pearõhk esimesel silbil), selleks võidakse sõna algusest jätta ära rõhuta silp, nt (Li-Pr, IT) *no konz lontsapiäi lähtedä* 'kui Olonetsi poole minnakse' või lihtsalt asetada rõhk esimesele silbile: (Li-Pr, IT) *se-ležnoi do-roga* 'raudtee', *no vo-psē kaksin oli* 'üldse oli kahekaupa'; (Ka-Li, AM) *sid d'ermoškin meil oli na-t'šal'nikke mama ro-sspiskan andoi* 'siis Dermoškin oli meil ülemus, ema andis allkirja'.

Eriti tugev on vene mõju suletud sõnaklasside puhul. Näiteks modaalpartiklid on enamasti otse võetud vene keelest, nt *kanešno* (< vn *конечно*) 'muidugi', *dāže* (< vn *даже*) 'isegi', *vrōde* (< vn *вроде*) 'isegi, nagu', *bud'ta* (< vn *будьто*) jt. Kõnelejad lähevad sageli üle vene sidesõnasüsteemile, mis hõlmab sõnu, nagu *i* (< vn *и*), *da* (< vn *да*), *no* (< vn *но*), *a* (< vn *а*), *što* (< vn *что*), *štob* (< vn *чтобы*), *jesli* (< vn *если*), *tšem* (< vn *чем*).

Vene keele tugev surve annab tunda segavormide esinemises, näiteks asesõnade süsteemis. Idapoolsemates läänemeresoome keeltes sageli esinevate eitavate umbmääraste asesõnade (nagu nt *ni midä* 'ei midagi') kõrval on meie materjalis sagedased *ken-to*-tüüpi umbmäärased asesõnad (vrd vn *кмо-мо*). Näiteks Viidana keelejuhi kõnest pärineb *hän ištū tāga aina, kak bud'ta kedä-to vuottau* 'ta istub siin, justkui ootaks kedagi'. Sama tüüpi vorm (*ken-to tullou* 'keegi tuleb') esineb ka Kindaha Aunuse karjalasel. Nende pronominaalsete segavormide kõrval, mis moodustavad terveid paradigmasid, leidub ka üksikuid eksootilisemaid moodustisi, nagu (Ka-Li, AM) *libo mittād* 'midagi, mida iganes'.

Teine segavormide liik puudutab järjendeid, milles sama funktsiooniga omakeelne ja võõrkeelne morfeem esinevad koos. Üks näide selle kohta on juba ülal mainitud topelteilus: (Pü, VS) *a nügü nave-rna ni malta en oņgittai* 'aga nüüd arvatavasti ma ei oska õngitseda'; (Vi, NP) *kutižmat mina ka ni tiennü en* 'Kutižmat mina ka ei teadnud'. Teine tüüpnäide on kaassõnafraasid, milles vene prepositsioon dubleerib lüüdi käänet. Näiteks täheldasime ühe Priäžä keelejuhi kõnes topeltseparatiivi, mis koosneb vene prepositsioonist ja lüüdi käändelõpust: *vahnin iz mužikois* 'meestest vanim'. Viidanas aga registreerisime lause *siī läh'in opastumma na lehmiņke ruota* 'siis läksin õppima lehmadega töötamist', kus vene

instrumentaalne prepositsioon *na* dubleerib lüüdi komitatiivi funktsiooni. Kategooria topeltmarkeerimist esineb ka tingiva kõneviisi moodustamises, näiteks tingimuslauses (Pü, VS) *eslib nügü oldaiž* 'kui praegu oleks' esineb nii vene konditsionaali kliitik *-b(ð)* kui ka läänemeresoome sünteetiline konditsionaali tunnus *-iž-*. Taolistes segavormides kombineeritakse sageli kahte morfoloogilist tüüpi – vene analüütilist ning lüüdi sünteetilist morfoloogiat. Ülal nimetatud samade kategooriate topeltmarkeerimine viitab sellele, et algupärase muitemorfoloogia läbipaistvus on kahanemas ning vormi ja funktsiooni vastandamises on ebakindlust. Ühtlasi on see aga vastuolus keelesurma teoreetilises kirjanduses esinenud väitega (Dressler 1981: 8), et hääbuvate keelte viimase põlvkonna kõnelejate grammatikat iseloomustab igasuguse liiasuse (ingl *redundance*) taandumine ja kadu – toodud näited kõnelevad pigem süsteemsest liiasuse kasvust.

Aunuse karjala keele mõju on kõige tugevam Priäžä keelejuhtidel. Nagu juba ülal kirjeldatud, võib seal näiteks noomenite sõnalõpulisel muutuse *a > e* asemel kohata Aunuse karjala pärast muutust *a > u*, nt *ilmu* 'ilm', *kagru* 'kaer'. Samuti kasutatakse aunusemõjulist mitmuse 1. isiku pöörde lõppu *-mmo*. Kuigi Pühjärveski leidub näiteid sõnalõpulisel muutuse *a > u* kohta ning *mmo*-lõpuliste 1. isiku vormide kohta, domineerivad seal siiski lüüdi pärane muutus *a > e* ning *mme*-lõpuline mitmuse 1. isiku vorm.

Kesklüüdi murdele on omaseks peetud aunusemõjulist *nnU*-essiivi, Kuujärve ja põhjalüüdi murdest on aga üles kirjutatud ka vepsapärasel *n*-lõpulisel essiivi (Turunen 1946: 170). Meie keelejuhtide kõnes esineb mõlemat moodustusviisi: (Pü, VK) *zõtehnikannu* 'zootehnikuna', *povarrinnu* 'kokana'; (Pü, VS) *bohatannu* 'rikkana'; (Vi, VS) *bugalterannu* 'raamatupidajana', *prodavtsannu* 'müüjana'; (Pü, VK) *vratšan* 'arstina'; (Vi, VS) *splavšikan* 'palgiparvetajana'. Seega võib täheldada *n*-lõpulisel essiivi ala laienemist.

Interferents on kahtlemata mõlemasuunaline. Kuigi sageli arvatakse, et karjala murded on mõjutanud lüüdi keelt, võib täheldada ka vastupidist, st **lüüdi jooni Aunuse karjala keeles**. Näiteks konsonantühend *dn* on säilinud sõna *linn* lüüdikeelses vastes, nt (Ka-Li, AM) *lidnáz* 'linnas'. Kinnas (sm *Kintahankylä*, vn *Киндасово*) on kesklüüdi aladele lähedal asuv Aunuse karjala küla, mille murrakus esineb lüüdi jooni. Sealne Aunuse karjala keelejuht kasutas *dn*-ilist vormi *lidnas* 'linnas', mida üldiselt peetakse omaseks kesklüüdi murdele ja vepsa keelele. Põhjalüüdi murretes (v.a Nuomoila murdes) esineb sellel kohal järjekindlalt geminaat

-nn (Turunen 1946: 27). Lüüdi mõju ilmnes ka Pühäjärves elaval Aunuse karjalasel, kes kasutas mitmuse 2. isiku vorme lüüdi-päraselt *tte*-lõpulisena.

Pühäjärves oli meil võimalus elada kaasa oma keele erijoontest väga teadlike sõbrannade vestlusele, kui oma lüüdi sõbrannale tuli külla Aunuse karjalasest sõbranna. Viimane on kogu elu töötanud vene keele õpetajana, nii et huvi keelte vastu on suur. Ehkki aastakümneid sõbrannad ja iga päev tihedalt suhelnud, on mõlemad oma keelepruugi säilitanud.

Tabel 3. Lüüdi ja Aunuse karjala keele võrdlevaid näiteid

Lüüdi keel (Pü, VS)	Aunuse karjala keel (Pü, TH)	Eesti keel
<i>hukke</i>	<i>hukku</i>	hunt
<i>kaheksäkümnen vuotta</i>	<i>kaheksäkümnen vuotta</i>	80 aastat
<i>käded</i>	<i>käed</i>	käed
<i>pitkäd d'algad</i>	<i>süred jallad</i>	pikad jalad
<i>ruadoitte</i>	<i>ruavoitte</i>	töötasite
<i>müö ambuimme</i>	<i>müö ammuimmo</i>	me lasksime, tulistasime
<i>rubedan lugemah</i>	<i>rubien lugemuah</i>	hakkan lugema
<i>rod'ie i:nde</i>	<i>i:nda tulou</i>	tuleb õhtu
<i>andaižin</i>	<i>andazin</i>	annaksin

2.2. Keelenäited

Asjaolu, et kesklüüdi tekstide väljaandmine on teaduslikult otstarbekas ja ajakohane, kinnitab seni trükis ilmunud kesklüüdi tekstide nimekiri. Artikli alguses mainitud Genetzi uurimus (1872–1873) sisaldab Pühäjärve ja Viidana tekste. Mihail Georgijevski (1908) vene-karjala sõnaraamatu lõpus on neli lehekülge dialooge Pühäjärve murdes. Heikki Ojansuu, Juho Kujola, Jalo Kalima ja Lauri Kettunen koostatud „Lüüdi keelenäidetes“ (LK) on kesklüüdi tekste Pühäjärvest ja Priäžäst. Georgi Makarov on avaldanud priäžälase Anna Samsonova korjatud vanasõnu (Makarov 1971). Aleksander Barantsevi (1978) välja antud lüüdi keele näited sisaldavad tekste kesklüüdi Pelduoise külast. Pertti Virtaranta on välja andnud pühäjärvelase Anna Vasiljevna Tšesnakova juttude ja itkude kogumiku

(Virtaranta 1994) ning Pertti Virtaranta ja Seppo Suhoneni toimetatud lähisugulaskeelte kogumikus on üks lühike tekst Pühäjärvest (LF: 33–37). Kovaleva ja Rodionova värskes sotsiolingvistilises töös leidub üks Pühäjärves lindistatud tekst (Kovaleva, Rodionova 2011: 110–117).

On märkimisväärne, et viimased väljaspool Venemaad avaldatud kesklüüdi tekstid pärinevad 1960. aastatest – nii Virtaranta (1994) kui ka LF-i kesklüüdi tekst on koostatud Pertti Virtaranta 1966. aastal tehtud lindistuste põhjal. Peale selle on enamik tekste pärit kesklüüdi murdeala lõunaosast, Viidanast pärit tekste on vähe. Kuna kesklüüdi murde lõplik hääbumine on pigem aastate kui aastakümnete küsimus, otsustasime avaldada mõne näite ekspeditsioonil kogutud materjalist. Keelenäidete valikus on tekste neljast meie käidud kesklüüdi piirkonnast – Lidžmist, Pühäjärvest, Priäžast ja Viidanast – kus lüüdi keelt tänapäeval veel räägitakse. Näidete valikul on oluliseks kriteeriumiks ka lindistuste sisu ja kvaliteet.

2.2.1. Lidžmi keelenäited (Li-Pr, IT)

ES¹⁵: a kui sinä olid laps oligo ližmas äijä rahvast? äijä ristkansu?
'Kui sina laps olid, kas siis oli Ližmas palju rahvast, palju inimesi?'

IT: *ližman* oli äijä rahvaste / nešes / piäle tritsat'it' domo-v oli // no i kaikie subbimb pereh oli viš hejged / na šid nel'l'ä sigä mužikka kedä lapši üksi / kai oli piäle kümnenen hejgen pereheiz / seitšemin lapšin oli vižin lapšin oli // bo-hatad oldi [---] lapsis //

'Ližmal oli palju rahvast, üle 30 maja oli. No ja kõige väiksem pere oli viis inimest. No siis neli seal mees kellel üks laps. Kõigil oli üle 10 inimese peredes. Seitse last oli, viis last oli. Laste poolest oldi rikkad.'

ES: Ližman järvi – oligo see äijä, suur järvi? 'Ližma järvi – kas see oli suur järvi?'

IT: *ližman* d'ärvi on / *lontsapiäi* ettego käünü? 'Ližma järvi on, Olonetsi pool te pole käinud?'

ES: emme 'Ei.'

IT: *ettego sinnepiäi mäne?* 'Kas te sinnapoole ei lähe?'

ES: mänemme huomen 'Homme läheme.'

IT: *da? d'ärvi meil oli viš kilometrit potš'ti / miŋga pidut' // no konz lontsapiäi lähdedä sid on svjät_ozeraŋ külä // sit svjät_ozeraŋ küläs-*

¹⁵ ES = Eva Saar.

piäid edelle sinnä lähtedä sit kag_raz ližmin d'ärvi rodihe zen oigedal kädel // kak_raz doroge matkada sid d'ärven müöd- rindal // vezi oli ülin_hüvä nügüde sīnd d'ärvespiäi svjät_ozera pogostā vedettä vette // 'Jah? Järv oli meil viis kilomeetrit peaaegu pikk. No kui Olonetsi poole minna, siis on Pühajärve küla. Siis Pühajärve külast edasi sinna minna ja just täpselt Ližma järv tuleb paremat kätt. Tee läheb täpselt järve äärest. Vesi oli väga hea, nüüd siit järvest veetakse vett Pühajärve kirikukülla.'

2.2.2. Kaškana-Lidžmi keelenäited (Ka-Li, AM)

PK¹⁶: a sinä kävid koulussa Kaškanas? 'Kas sa käisid koolis Kaškanas?'

AM: kaškanaz // sigä oli seišsegümen kaksi taroid gül'üz // a šimanistov tänne oli sīn kakškümen kūs kilomedrid // pidi d'uosta // mäged mäged / endähäine sta-rino heboi:n a, elti da regel / no vot // ei olnu maššin_do-rogoi'd / ne bollu sigäl // vot muga ele'ti rahvaz //

'Kaškanas. Seal oli seitsekümmend kaks maja külas. Aga Šimaništost oli siia kakskümmend kuus kilomeetrit. Tuli joosta. Mäed, mäed, enne vanasti sõideti hobusega ja reega. No vot. Ei olnud autoteid ei olnud seal. Vot kuidas elas rahvas.'

PK: a koulu oli Šimanistos? 'Aga kool oli Šimaništost?'

AM: ei-ei // ei koulu kaškanaz oli nel'jä klassa suatteh oli // minä opastuin kaks pervoin da ftoroi-n karjaraaks // a kelle sano uskota ei što karjaraaks opaste'ti a opaste'ti karjaraaks // sid tret'jem klassa minä opastuin vehe,aks // d'üri kai vehe oli // se oli itše vuodel / pa dritsa't [---] no ka voinad vaste // sid evakuā-tsijaz olimme // kīrovskoiz oblast'iz / nešše olimme kolme vuotte //

'Ei-ei. Kooli oli Kaškanas neljanda klassini. Mina õppisin kaks, esimeses ja teises (klassis) karjala keeles. Kellele öelda – need ei usu, et karjala keeles õpetati, aga õpetati karjala keeles. Siis kolmandas klassis ma õppisin vene keeles. Just kõik vene (keeles) oli. See oli ise aastal [---] no enne sõda. Siis olime evakuatsioonis. Kirovi oblastis olime kolm aastat.'

a müö kod'ih tänne gu evakuā-roit'fi ja tulimme kod'ih tulimme ka midäbi ni midä ni kuz // a kaškanas pid'i tōže dvesti gram andoi / d'auho no ande'ti leibäd ne o:n ei / nāšit kūs sada grammad d'auhod kilo leibäd pidi azuma vot sīden // dvesti gram ande'ti ka sīt t'sotad d'älg päiväks

¹⁶ PK = Petar Kehayov.

pidi tuoda // s̄id midä püttü süöimme //

’Kui evakueeriti ja me tulime koju, ei (olnud) mitte midagi mitte kuskil. Kaškanas pidi samuti, kakssada grammi andis, no jahu anti, leiba ei olnud. Tähendab, kuussada grammi jahu (anti), kilo leiba pidi tegema vot siis. Kakssada grammi anti, siis jagu (norm, ports) järgmiseks päevaks [leiba] tuli tuua. Siis sõime, mis juhtus.’

kazvettā ned sigāl pistikād nazivā-li // moižed nēt sit kerādämme kerādämme kevadel ka oľdu nītul kaššo butked / kuivad butked / nīt kerādämme sīden survomme / petkerel humborei / sīden azutam tahtaste / mama azū da s̄id nehgosto paštetā / sin da hüvād d’auhot panda vähäiñe sinne i vot nīn elimme muga // sīden meššāz / ken / mama meššāz ruaduoi hälle vošsemso-t gram jezli norma oli azunu ni ližättā sīhe stō gram libo mittād // miulle küštošt vuotta jo rodiheza / a meššāh ei odettu //

’Kasvavad need seal, pistikād nimetati. Sellised need siis korjame, korjame, kevadel kui olid niidul putked, kuivad putked. Need korjame, siis jahvatame, nuiaga, uhmriga, siis teeme taignast, ema teeb sellisest küpsetatakse. Head jahu pannakse sinna vähe ja vot nii elasimegi. Siis kes metsas, ema töötas metsas, temale kaheksasada grammi (anti), kui normi oli töötanud, lisatakse sinna sada grammi või midagi. Mina saan juba kuueteistaastaseks, aga metsa ei võetud.’

2.2.3. Pühajärve keelenäited

2.2.3.1. (Pü, VS)

PK: A kirkko on tās lähellä? ’Aga kirik oli siin lähedal?’

VS: no meil_on prihod // kirikko rubetah stroimmah / enda vot tās rindal oli meil kirikko / vot on kirikkō / s̄ih on riste pandu / poklonñi krest veñäkse sanotah a / no müö l’ūdiks sanomme riste / vot / i_s̄id on hügü_jo fundamentte zaleittu / splošnoi fundament / s̄ih rod’ih kirikkō / ka vot d’engad da_ei pokā oľedag / no kirjutet’ih gazettah ka t’üöf’täha rahvas / t’üötäü / avutetah / štob_stroida / da_i müö kerāžimme d’engad //

’No meil on kogodus. Kirikut hakatakse ehitama. Enne vot siin vastas oli meil kirik, vot on kirik. Sinna on rist pandud. „Poklonñi krest” nagu vene keeles öeldakse, aga meie lüüdi keeles ütleme „rist”. Vot, ja sinna on nüüd juba vundament valatud, kõva vundament. Sinna tuleb kirik. Aga vot raha ei ole praegu. No kirjutati lehte, et aidake. Rahvas saadab, aitavad, et ehitada. Ja me kogusime raha.’

PK: A oli vanha kirikkō? ’Oli vana kirik?’

VS: *dā / oli / dāže kaks oli / kakse // endä oli üks tågäl / kuš_on petjan kod'i / da_sit [---] sīd_oli / a nügü sigäl d_ammui ej_ole / d'älges voınad se rasrūžit'í / no kai hān_d'o d'älges oli skuadunnu / a tās voınan aiga paloi kirik / vot tāmä ūl'it'se on nügü d'älges voınad kai stroittu / tās ej_olnu ni ūhtä kod'id / kai paloi / voınan_aiga / müö stroimmo d'o_d'älges voınad //*

'Jaa, oli. Isegi kaks oli, kaks. Enne oli üks siin, kus on Petja kodu ja siis [---] seal oli. Aga nüüd seal ammu ei ole. Pärast sõda hävitati ära. No juba pärast oli lahoone. Aga siin sõja ajal põles kirik. Vot see tänav on nüüd pärast sõda kõik ehitatud. Siin ei olnud ühtegi maja, kõik põles sõja ajal. Me ehitasime juba pärast sõda.'

2.2.3.2. (Pü, VK)

PK: A küla oli tühjä? 'Kas küla oli tühi?'

VK: *tās elet'ih / pīterispie ol'd'ih / pīteriskois / oblastispiä täss ol'd'ih eläjäd / hüö voınan_aiga he täss finskoid ne_ne voiskat tabat'ih da sīh d'ätet'i / sanot'i_što elägät te tās / kod'it ondah svobodnoet / no äi meil poltet'ih / keski kai poltet'ih kod'id / no sanotah_što it'se vröde palaškanzi / no ambutt'i da kaik palaškanzi vot kirikkö paloi / kai ne_ne kohdat paltet'ih sürembat kod'id // no tulimme meidän bābuškan kod'i heņgis oli dā_i meidän oli tōš / vot sit kod'ih omah tulimme //*

'Siin elati. Peterburist olid, Peterburi oblastist olid siin elanikud. Nad sõja ajal siin need soome väed tabasid ja jäeti siia. Ütlesid, et elage te siin, kodud on vabad. No palju meil põletati. Keskel kõik kodud põletati. Öeldakse, et ise arvatavasti läksid põlema. No tulistati ja kõik läks põlema. Vot kirik põles. Kõik need kohad põlesid, suuremad kodud. No tulime, vanaema kodu oli alles ja meie oma oli ka. Vot siis oma koju tulime.'

PK: A kus se vahna pertti oli? 'Aga kus see vana maja oli?'

VK: *vahna pert'i meill_oli sūr'd'ās / sūr'd'ās oli baban pert'i / poikki järves //*

'Vana maja oli meil Sürjäs. Sürjäs oli vanaema maja, üle järve.'

PK: Sürjäs? 'Sürjäs?'

VK: *Sürjäs / sīd on meil külä ei sūri poikki järves / Sürjäs oli külä sigä / koi sigäl / no se kod'i d'älges ülen oli_d'o vahne / rītšit'í / sit hüö tās ostet'ih toine // a meil mama_l / hān miehele māni / sīd oli täl ūlitšal kuš_škola on / täl ūlitšal / škol'noil oli tōže / kod'i / no puoli kod'id*

meil_oli / puoli kod'id ühte oli vell'el / puoli kod'id meil_oli // no vot / ka müö sigäl elimme / vot / meid kaks tüttärtä jo mama oli sīd / ajoimme lidna elämän //

’Sürjäs. Seal on meil küla, mitte suur, üle järve. Sürjäs oli küla seal, maja seal. No see maja pärast oli väga vana. Lammutati. Siis nad ostsid siin teise, aga meil emal, ta läks mehele, siin oli sel tänaval, kus on kool. Sel tänaval, kooli tänaval, oli ka maja. No pool maja meil oli, pool ühel vennal oli, pool meil oli. No vot. Meie seal elasime. Vot. Meid kaks tütart juba emal oli seal. Läksime linna elama.’

2.2.4. Priäžä keelenäited (Pr, KV)

ES: kuin sinä sanod, oled sinä lüüdikkoi vai karjalain? ’Kuidas sa ütled, oled sa lüüd või karjalane?’

KV: minä olen l'üüd'ikkaiñ / l'üüd'ikkö / pühärves tōže l'üüd'ikköd // v svjät_ōzera // müö olemme karjalaized i vsjō // opššie takō-je karjalaized / a sīt katšo l'üüd'ikköid oлдä livvikköid oлдä vepsad oлдä / pomō-rj / vie kedä sid / heid on äijü meidä // suomalaizet tuož meil oлдä [---] puole priäžässä / matrossassä olemme l'üvvikkod / vieljärvel l'üvvikod / no vo-pšē blīze ēta l'üüd'ikköd // ühtemoižed oлдä hüö / tās müö olemmo // a se nešē pohjoizes pomō-rj nazjvā-jetsa //

’Mina olen lüüd, lüüd. Pühajärves on samuti lüüdid. Svjatozeras. Me oleme karjalased ja kõik. Üldine selline – karjalased. Aga siis, vaata, lüüdid on, livvikod on, vepsad on, pomoorid, veel kes siis, neid on palju, meid. Soomlased on meil ka. [---] Poole Priäžäni, Matrosõni oleme livvikod, Vieljärvel livvikod, sellele väga lähedased on lüüdid. Nad on ühesugused, siin me oleme. Aga seal põhjas nimetatakse – pomoorid.’

a viel'ärvez oli tietoiñkad / iz nāšo õpjta // minun mama ülin äijä hampahat pakotefi // a sīt sē hänen / muamo sanoi tietoiñikal / meni tietoiñikauo / ēta takā-ja istō-rija prāvil'naja // mama minun mama meni / tüttöin vieri / ei äijü mama / meni tietoiñikal // tietoiñiko opī oli tietoiñikko äijü tieti // sanoi lähtet kod'i / sinul sua taga rubie tuhizemä i äijä rubieš / nešēda / šum kak pa_kare-l'ski [---] ilma paha rodiei vot jemü- skāž- / ilmu ilmu // se sanoi katšo älä d'algei // ei katšonu astui kod'ih ei katšonu // d'algeh sidä hampahat häne_ei pakotettu // i se se tietoiñek sanoi sinu ei pakottä sinu lapsoil i sinu vunukkoil ei pakoteta / do sih por ñe znajem / ei müö tiedä hampahan pakkoi / vot tak //

’Aga Vieljärves olid teadjad, meie oma kogemusest (jutustan). Minu emal väga palju hambad valutasi. Aga siis tema, ema ütles teadjale, läks teadja juurde, see on selline tõestisündinud lugu. Minu ema läks

tüdrukuna veel, ei olnud suur, läks teadja juurde. Teadja uuris, teadis palju. Ütles: „Lähed koju, sinul hakkab taga järvel tuhisema ja väga hakkas ...” no „šum” kuidas on karjala keeles [---] „paha ilm tuleb”, vot temale ütleb. Ilm, ilm. See ütles: „Ära vaata tagasi!” Ei vaadanud, astus koju, et vaadanud. Peale seda tal hambad ei valutanud. Ja see teadja ütles: „Sinul ei valuta, sinu lastel ja lastelastel ei valuta.” Selle ajani meie ei tea, me ei tea hambavalu. Vot nii.’

2.2.5. Viidana keelenäited

2.2.5.1. (Vi, VS)

PK: A sinun muamo ja tuatto on Viidanas? ’Aga sinu ema ja isa on Viidanast?’

VS: *vīdanan / vīdanan rahvas / i muam i tuatta / muamo eli sel bokan d’oged / a iža el’i siga ülāvīdas //*

’Viidana, Viidana rahvas. Nii ema kui isa. Ema elas sealpool jõge, aga isa seal Ülā-Viidanas.’

PK: Ülāviidanas? ’Ülā-Viidanas?’

VS: *dā da / i vot nait’ih / i toinen tošta tōže löüt’ih i vot elet’ih / mu_vot / i meil ižal da emäl meid on / oli vīzi heņged / vot / ei_jole vai heņgis poigad / tādā / vel’ed minun kuoli [---] a sjarəksət oldah heņgis / a_mina olen kaikkid vahnen / da_naverno mina olen nüigü i karjalaižis täss / vähä on karjalašte rahvaste nüigü / vot ei_jole dāže mida neittsukoile sanoin / jo otuštīlaš pagišta što ei_jole keneņke pagišta / ei_jole / tässä mlilai rindal eläü ristikanzu karjalaine no hän on tōže l’ūd’i- / ei tämä / livik //*

’Jaa-jaa. Ja vot abiellusid, teineteist leidsid ja vot elasid. No vot. Ja meil isal ja emal meid on- oli viis hingelist. Vot ei ole ainult poisid elus. Seda, vennad mul surid. [---] Aga õekesed on elus. Aga mina olen kõige vanem. Ja ilmselt mina olen nüüd ka karjalastest siin [kõige vanem]. Vähe on karjalasi nüüd. Vot ei ole isegi, mida tüdrukutele ütlesin, juba olen võõrdunud [karjala keeles] rääkimisest, sest ei ole, kellega rääkida. Ei ole. Siin mul vastas elab inimene, karjalane, aga ta on ka lüüdi-, ei tema on livvik.’

2.2.5.2. (Vi, NP)

PK: Kui äiju klassua sinä kävit? 'Kui mitu klassi sa käisid?'

NP: *mina käviin kūzi klassat kaikked / i ruodoh meid otprāvili / müö
kaikkin olimme jo pererjoski / kümмене vuotta lähtimme pervijeh
klassag // paha paha meid'än oli aigol / detstvo miul kai otħali / nälgäd
näpišimme //*

'Mina käisin kuus klassi ainult ja meid saadeti tööle. Me olime kõigile
juba ristiks kaelas. Kümneaastaselt läksime esimesse klassi. Paha-paha
oli meil siis. Lapsepõlv võeti mult kõik ära. Nälg näpistas.'

PK: A sit ruozit? 'Aga siis töötasid?'

NP: *a sit ruozimmə* 'Aga siis töötasime.'

PK: A kossa sinä ruozit? Kolhozassa vai? 'Aga kus sa töötasid? Kol-
hoosis või?'

NP: *i kolhozas pid'i ruota / meit po_komsamol'skim pu'ovkam tūö't'ih
kolhozah / mina ruozin ferma / sit läht'in opastumma na lehmiņke ruota
/ obšem kui polozôtehnike mina ol'in //*

'Ka kolhoosis pidi töötama. Meid komsomoli kaudu suunati kolhoosi.
Mina töötasin farmis. Siis läksin õppima lehmadega töötama, põhimõt-
teliselt ma olin nagu pool-loomatehnik.'

Kokkuvõte

Kesklüüdi murre on vanema põlvkonna murre: kõige nooremad head kõnelejad on sündinud 1930. aastatel. Olgugi et Loode-Venemaa linnades ning Soomes elavate kesklüüdi murde kõnelejate arv on meile teadmata, võime ekspeditsioonil kogutud andmete põhjal väita, et 2012. aasta seisuga ei ületa ajaloolisel kesklüüdi alal elavate kesklüüdi murde kõnelejate arv suure tõenäosusega sadat inimest. Seega tuleb nentida, et see läänemeresoome murre on suremisstaadiumis. Kesklüüdi murre hääbub geograafiliste, majanduslike, demograafiliste ja ajalooliste tegurite koostmõjul, millest kaalukamad on ehk Petroskoi linna lähedus, piirkonna suur industrialiseeritus ja sellega kaasnenud suur sisseränne.

Kesklüüdi murre on nii fonoloogiliste kui ka morfoloogiliste tun-
nuste ning naabermurretest lähtuva mõju poolest üsna heterogeenne.
Esitatud andmete põhjal on võimalik järeldada, et kõige rohkem iso-
glosse jookseb kesklüüdi põhjapoolseima murraku – Viidana murraku

ja ülejäänud kesklüüdi murdeala vahel. Viidana murrak jagab mitmeid ühisjooni põhjalüüdi murrakutega, eriti Nuomoila murrakuga. Artiklis leiavad esmakajastust järgmised Viidana murraku ühisjooned põhjalüüdi murdega, mis ühtlasi eristavad seda murrakut ülejäänud kesklüüdi alast: **ti > si* muutus minevikuvormides, nõrgaastmelised isikuliste asesõnade mitmuse vormid, refleksiivse liite paigutamine enne isikulõppu ning verbi *liettä* kasutamine tuleviku väljendamiseks (ülejäänud murrakutes esineb vastavas funktsioonis *rod'ida/rod'izetta*-verb).

Kesklüüdi murrakute vaheliste piiride nihkumist on ühelt poolt võimendanud vene asustuse vahelekiilumisest tingitud saarestumine, teisalt aga ka üha sügavamale lüüdi alale tungiv Aunuse karjala keele mõju. Selle protsessi tänapäevased ilmingud on Aunuse karjala pärase *mno*-lõpulise mitmuse esimese isiku kasutamine Priäžäs ja kohati Pühajärveski ning muutus *a > u* nominatiivis ja partitiivis teatud tingimustel, mida samuti kohtab peale Priäžä mõnevõrra Pühajärveski (lüüdi-pärase *a > e* asemel). Seega Pühajärve piirkonna murrak on nivelleerumas Priäžä suunas, säilitades siiski oma kõige erandlikuma joone – *i*-lõpulised infinitiivid.

Surevaid keeli iseloomustab analoogiaseaduse suurenenud roll morfofonoloogias ja morfosüntaksis. Näiteks kesklüüdi ootamatu *j > d'* asendus *l*-i järel (ootuspärane oleks *lj > l'l'*) on seletatav *rj > rd'* asenduse analoogiaga, mis on omakorda seostatav sõnaalgulise *j > d'* asendusega. Teine kesklüüdi taandumise märke on samade kategooriate topeltmarkeerimine (näiteks topeltkonditsionaal, topeltinstrumentaal-komitatiiv või kohatähenduste topeltmarkeerimine), mis viitab sellele, et algupärase muutmorfoloogia läbipaistvus on kahanemas ning vormi ja funktsiooni vastandamises esineb ebakindlust. Tulemuseks on lüüdi-vene segakeel, milles vene analüütiline ja lüüdi sünteetiline morfoloogia esinevad sageli kõrvuti. Sellisel pakub kesklüüdi murde tänapäev väärtuslikku materjali keelesurma uurijatele, kuid ühtlasi kiirustab tagant keelt talletama, seni kuni veel leidub soravaid kõnelejaid.

Lühendid

IndPrSg3 – indikatiivi preesensi singulari 3. pööre; IpsKndPr – impersonaali konditsionaali preesens; IpsKndPf – impersonaali konditsionaali perfekt; KndPf – konditsionaali perfekt; KndPfNg – konditsionaali perfekti negatiiv; KndPr – konditsionaali preesens; PlAd – plurali adessiiv; PotSg3 – potentsiaali singulari 3. pööre; SgAbl – singulari ablatiiv; SgAd – singulari adessiiv; SgEl – singulari elatiiv; SgIn – singulari inessiiv; SgP – singulari partitiiv

Kirjandus

- Barantsev 1978** = Александр П. Баранцев. Образцы людиковской речи (образцы корпуса людиковского диалекта). 1, Деревня Пелдожа и её окрестности. Петрозаводск: Карелия.
- Bogdanova 2003** = Елена В. Богданова. Возвратное спряжение в диалектах карельского языка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Петрозаводск.
- Campbell, Lyle, Martha C. Muntzel 1989**. The structural consequences of language death. – Investigating Obsolescence. Studies in language contraction and death. Ed. by Nancy Dorian. (= Studies in the Social and Cultural Foundations of Language 7.) Cambridge, 181–196. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511620997.016>.
- Dorian, Nancy 1977**. The problem of the semi-speaker in language death. – Language Death. Ed. by Wolfgang Dressler, Ruth Wodak-Leodolter. (= International Journal of the Sociology of Language 12.) Hague, 23–32. <http://dx.doi.org/10.1515/ijsl.1977.12.23>.
- Dressler, Wolfgang U. 1981**. Language shift and language death – a protean challenge for the linguist. – Folia Linguistica 15 (1–2), 5–28. <http://dx.doi.org/10.1515/flin.1981.15.1-2.5>.
- Forsberg, Hannele 2003**. Paths of development for modal meanings: Evidence from the Finnic potential mood. – Historical linguistics 2001. Selected papers from the 15th International Conference of Historical Linguistics, Melbourne, 13–17 August. Ed. by Barry J. Blake, Kate Burridge. Amsterdam: John Benjamins, 143–161.
- Genetz, Arvid 1872–1873**. Wepsän pohjoiset etujoukot. – Kieletär 1872: 4, 3–32; 1873: 5, 3–26.
- Georgijevski 1908** = Михаил Д. Георгиевски. Русско-корельский словарь. Санкт-Петербург: Типография В. Д. Смирнова.
- Itkonen, Terho 1971**. Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synty. – Virittäjä 2, 153–185.
- Iva, Sulev 2007**. Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 20.) Tartu.

- Kettunen, Lauri 1943.** Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. – SUST 86. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1960.** Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet. – SUST 119. Helsinki.
- Kovaleva, Rodionova 2011** = Светлана В. Ковалева, Александра П. Родионова. Традиционное и новое в лексике и грамматике карельского языка (по данным социолингвистического исследования). Петрозаводск: Карельский научный центр.
- Kujola, Juho 1932.** Lyydiläiset. – Karjalan kirja. Toim. Iivo Härkönen. Porvoo–Helsinki, 518–530.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- LF** = Lähisukukielet. Finnic languages: Karelian, Ludic, Vepsian, Ingrian, Votic, Livonian. 1983. Toimittaneet Pertti Virtaranta ja Seppo Suhonen. – Näytteitä uralilaisista kielistä III / The Uralic Languages. Examples of Contemporary Usage. Suomi 119: 3. Helsinki.
- LK** = Lyydiläisiä kielennäytteitä. Koonneet Heikki Ojansuu, Juho Kujola, Jalo Kalima ja Lauri Kettunen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 69.) Helsinki 1934.
- LmS** = Lyydiläismurteiden sanakirja. 1944. Toimittanut ja julkaissut Juho Kujola. (= SUS, Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki.
- Majtinskaja 1973** = Клара Е. Майтинская. Будущее время в финно-угорских языках. – СФУ IX, 81–90.
- Makarov, Grigori N. 1971.** Sananlaskuja Aunuksen Prääsästä, kerännyt Anna T. Samsonova, julkaissut ja selityksin varustanut G. N. Makarov. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 71.) Helsinki.
- Mamontova, Nina 2002.** Vanhan kylän uusi perinne. – Carelia 6, 30–31.
- Metslang, Helle 1996.** The Development of the Futures in the Finno-Ugric Languages. – Estonian: Typological Studies I. Ed. by Mati Ereht. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4.) Tartu, 123–144.
- Mullonen 2008** = Ирма И. Муллонен. Топонимия Заонежья: Словарь с историко-культурными комментариями. Российская Академия наук. Карельский научный центр. Петрозаводск.
- Pahomov, Miikul 1992.** Lyydiläiskysymys. – Kieliposti 3, 9–12.
- Pahomov, Miikul 1995.** Lyydiläiskysymys, kieli ja historiaa. – Itämerensuomalaisten kansojen historiasta. – Karjalan Heimo 7/8, 109–110.
- Pahomov, Miikul 2003.** Salaperäisten lyydiläisten heimo. – Alkukoti. (= Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan sukukansavaliokunnan lehti 5.) Helsinki: Helsingin Yliopisto, 31–35.
- Pahomov, Miikul 2011.** Kuujärven lyydiläistekstejä. – SUST 263. Helsinki.

- Palmeos, Paula 1962.** Karjala valdai murrak. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Sasse, Hans-Jürgen 1992.** Language decay and contact-induced change: Similarities and differences. – Language Death. Factual and Theoretical Explorations with special reference to East Africa. Ed. by Matthias Brenzinger. Berlin: Mouton de Gruyter, 59–80. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110870602.59>.
- SNMKA** = Список населенных мест Карельской АССР (по материалам переписи 1926 года) / Karjalan A.S.N.T:n asuttujen paikkojen luettelo (Vuoden 1926 väestönlaskun aineiston mukaan). Karjalan A.S.N.T.: Tilastohallinnon laatima; <http://www.genealogia.fi/hakem/asnt1926.pdf>.
- Zaiceva 2002** = Нина Г. Зайцева. Вепсский глагол. Российская Академия наук. Карельский научный центр. Петрозаводск.
- Zaikov 2000** = Пекка М. Зайков. Глагол в карельском языке. Российская Академия наук. Карельский научный центр. Петрозаводск.
- Zaikov, Pekka 2012.** Karjala keel. (Loengud Tartu Ülikoolis oktoobris 2012.)
- Tauli, Valter 1966.** Structural tendencies in Uralic languages. The Hague: Mouton.
- Tunkelo, Eemil A. 1946.** Vepsän kielen äännehistoria. (= Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 228.) Helsinki.
- Turunen, Aimo 1946.** Lyydiläismurteiden äännehistoria I. Konsonantit. – SUST 89. Helsinki.
- Turunen, Aimo 1947.** Lyydin asema vepsän ja karjala-aunuksen välimurteis-tona. – Virittäjä 1, 1–12.
- Turunen, Aimo 1950.** Lyydiläismurteiden äännehistoria II. Vokaalit. – SUST 99. Helsinki.
- Virtaranta, Pertti 1972.** Die Dialekte des Karelischen. – SFU 1, 7–27.
- Virtaranta, Pertti 1994.** Lyydiläisiä tekstejä VI: Anna Vasiljevna Tšesnakovan kerrontaa ja itkuvirsiä. – SUST 218, Helsinki.

Lisa 1. Fotod

Lidžmi keelejuht oma põllul

Pühajärve keelejuhid

Priäža keelejuht oma koduõues

Viidana keelejuht oma kodus

In the footsteps of vanishing Central Lude in summer 2012

Petar Kehayov, Eva Saar,
Miina Norvik, Andres Karjus

Lude (or Ludic) is one of the most endangered and least documented Finnic languages. The article presents the results of a research expedition to the Central Lude area, carried out in June 2012 by a group of linguists from the University of Tartu. Although the discussion is intended chiefly for a linguistic audience, our search for causes of the rapid decline of Central Lude addresses a number of issues relevant to neighbouring fields, such as history, ethnology, and the sociology of language.

The extinction of Central Lude is a process closely related to Soviet and post-Soviet realities. Its structural dimensions can at least partly be construed as an outcome of a set of extra-linguistic (geographical, economic, demographic, and historical) factors.

The article provides an overview of the contemporary structure of Central Lude. Considering evidence from all subdialects – Viidan, Priäžä, Pühajärvi, Lidžmi, and Kaškan – we arrive at the conclusion that the Central Lude dialect area is highly heterogeneous. This is due to the close connections between the Viidan subdialect and the North Lude dialects, especially with the subdialect of Nuomoila, and extensive dialect levelling between the Priäžä subdialect and the neighbouring Olonets dialects.

Special attention is paid to the contacts of the Central Lude dialect with the dominant languages of the area. Apart from the enormous structural impact of Russian, contemporary Central Lude exhibits characteristics typical of language decay, such as an increase in analogical generalization and a co-occurrence of synthetic and analytic structures used in the expression of the same meaning. The paper also presents a collection of transcribed texts from the major Central Lude subdialects.

Keywords: descriptive linguistics, endangered languages, language contact, language documentation, Lude, phonology, morphology

Petar Kehayov
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
petar.kehayov@ut.ee

Eva Saar
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
eva.saar@ut.ee

Miina Norvik
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
miina.norvik@ut.ee

Andres Karjus
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
andres.karjus@ut.ee